

Izabrane teme magijskih gema u antici s osvrtom na primjerima iz Hrvatske

Debogović, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:930012>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3

Ana Debogović

**IZABRANE TEME MAGIJSKIH GEMA U ANTICI S OSVRTOM NA PRIMJERE
IZ HRVATSKE**

Magistarski rad

Mentor: prof. dr. sc. Iva Kaić

Komentor: prof. dr. sc. Marina Milićević Bradač

Zagreb, ožujak 2019.

Sadržaj:

1. Uvod.....	4
2. Povijest i tehnike izrade magijskih gema.....	5
2.1. Povijest gema općenito.....	5
2.2. Povijest magijskih gema.....	9
2.3. Tehničke karakteristike i način izrade.....	12
3. Definicija magijskih gema, njihove karakteristike te nacionalni elementi i utjecaji.....	16
3.1. Definicija magijskih gema i njihove karakteristike.....	16
3.2. Nacionalni elementi i utjecaji.....	23
4. Kategorije namjene magijskih gema.....	24
4.1. Zaštita i dobrobit općenito.....	24
4.2. Medicinska magija.....	26
4.2.1. Probava.....	28
4.2.2. Crijevne tegobe.....	32
4.2.3. Jetra.....	34
4.2.4. Vrućica.....	35
4.2.5. Bolesti oka.....	38
4.2.6. Kukovi.....	39
4.2.7. Ubodi škorpiona.....	40
4.2.8. Maternica.....	43
4.3. Nevidljive opasnosti.....	52
4.4. Agresivna magija.....	55
4.4.1. Odvrćanje gnjeva.....	55
4.4.2. Razdvajanje zaljubljenih.....	56
4.4.3. Crna magija.....	57
4.4.4. Ljubavna magija.....	60
5. Analiza odabranih ikonografskih prikaza.....	67
5.1. Abrasax: bog sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom.....	67
5.2. Harpokrat.....	71

5.3. Solarni tipovi.....	78
5.3.1. Helije.....	78
5.3.2. Lav.....	83
5.3.3. Skarabej.....	84
5.3.4. Babun.....	84
5.4. Polimorfno božanstvo "Pantheos".....	86
5.5. Astrološki aspekt magijskih gema: <i>Ophiuchus</i>	88
5.6. Solomon	92
6. Magijske gema u Hrvatskoj.....	96
6.1. Stanje istraživanja magijskih gema u Hrvatskoj.....	96
6.2. Magijske gema iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku.....	97
6.3. Magijske gema iz doktorske disertacije Mirka Šepera <i>Antikne gem- amuleti nazvane gnostičkim gemama iz 1941. g.</i>	101
6.4. Magijske gema iz <i>Museo Archeologico Nazionale</i> u Veneciji.....	105
6.5. Klasifikacija gema iz Hrvatske u literaturi označenih kao magijske.....	111
7. Zaključak.....	112
8. Popis slika.....	113
9. Popis izvora.....	124
10. Popis literature.....	126
10.1. Popis literature.....	126
10.2. Popis <i>web</i> -stranica.....	136
11. Sažetak i ključne riječi.....	139
12. Abstract and key words.....	139

1. Uvod

Ideja o kategoriji magijskih gema začeta je u intelektualnom ozračju perioda protureformacije (16.-18. st.) kako bi se na neki način označila ona ikonografija koja nije predstavljala olimpske bogove i klasičan grčko-rimski repertoar prikaza, već neuobičajene i neobične prikaze i zapise. Sve do početka 20. st. postojalo je uvriježeno mišljenje da su magijske gema materijalni odraz gnostičkog¹ učenja i teologije. No, 1914. g. Armand Delatte je u svom djelu *Études sur la magie grecque* usporedbom s magijskim tekstovima udario temelj modernom shvaćanju magijskih gema. Izradu tekstova i prikaza na magijskim gemama pripisao je rimskim magičarima koji su bili inspirirani egipatskom religijom. Od tada, magijske gema i magijski tekstovi počeli su se proučavati u međuovisnosti.² To je i razumljivo, s obzirom da se magijske gema smatraju direktnim vizualnim i epigrafskim izrazom magijske prakse. Naime, za razliku od amuleta koje je arheološki zahtjevno sa sigurnošću odrediti kao takvima jer se njihova ikonografija većinom preklapa sa tipičnim grčko-rimskim umjetničkim shemama, magijsku gemu kao takvu definiraju elementi koji se ne javljaju zajedno ni u jednom drugom kontekstu, a međusobno su povezani jedino kroz magijsku praksu i ritual koji im daju svrhu i značenje.³

¹ Gnosticizam je ranokršćanska sekta koja je svoj vrhunac doživjela u 2. st., a zamrla je u 4. st. Njeno učenje karakterizira dualistički način shvaćanja stvarnosti: kraljevstvo dobra ili duha i kraljevstvo zla ili materije koji nemaju zajedničkog stvoritelja. Gnostici su vjerovali da duše zaslužnih nakon smrti ne mogu stići u kraljevstvo nebesko bez svladavanja prepreka što ih čini sedam planeta u kojima je zlo, ali poznavanjem pravih riječi i odabirom djelotvornih amuleta taj cilj može se postići. (M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija- Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016, 62)

² A. Mastrocinque, *Kronos, Shiva & Asklepios- Studies in Magical Gems and Religions of the Roman Empire*, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 101, 2011, br. 5, 3-4. Dalje u tekstu: Mastrocinque 2011.

³ Á. M. Nagy, *Magical Gems and Classical Archaeology*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 77). Dalje u tekstu: Nagy 2012.

2. Povijest i tehnike izrade magijskih gema

2.1. Povijest gema općenito

Govoriti o povijesti i tehnikama izrade magijskih gema podrazumijeva osvrt na povijest i izradu gema općenito. Izum određene vrste umjetnosti ili alata grčki mitografi obično pripisuju pojedinom grčkom božanstvu ili heroju⁴, no s izradom i obradom gema nije takav slučaj. Povijesni zapisi upućuju na orijentalno podrijetlo ove vrste umjetnosti te njenu relativno kasnu pojavu na grčkom i italjskom tlu.⁵ S druge strane, povijesni zapisi nam svjedoče o dugovječnosti upotrebe pečata i pečatiranja u asirskoj i egipatskoj kulturi.

Smatra se da je istinski početak umjetnosti izrade i obrade gema započeo u radionicama u Ninivi nedugo prije početka vladavine Sargona (2334. g. pr. Kr.-2279. g. pr. Kr.) kada se pečatni cilindri počinju izrađivati od vrsta kamenja velike tvrdoće kao što su gorski kristal, oniks ili ahāt. Egipćani tek u vrijeme dinastije Ptolemejevića počinju prakticirati obradu tvrdog kamenja. U suprotnosti s Egipćanima, Feničani su ubrzo prihvatili tu praksu i prenijeli je otočnim i maloazijskim Grcima odakle se proširila u kopnenu Grčku gdje se po prvi puta počinju koristiti prsteni-pečatnjaci.⁶ Izum prstena-pečatnjaka koji se pripisuje grčkom heroju Prometeju kao i njegov grčki naziv *δακτύλιον* upućuju na činjenicu da je ovo doista izvorno grčka moda, a Rimljani su je kasnije preuzeli (v. Sl. 1 i 2).⁷ Iako su ranije kulture Minojaca i Mikenjana poznavale obradu tvrdih i

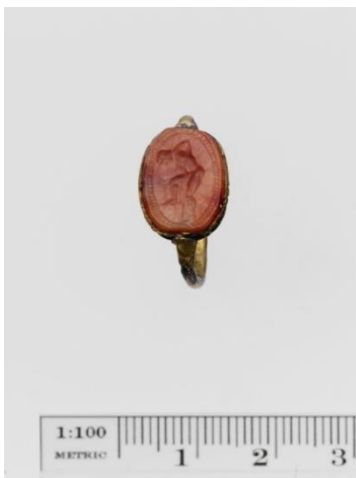
⁴ Tako se primjerice izum tkalačkog stana pripisuje božici Ateni, izum pile i svrdla obrtniku Dedalu, umijeće kovanja čekićem na nakovnju ciparskome kralju Kiniri, a izum tokarilice arhitektu Teodoru s otoka Sama. (C. W. King, *Antique Gems- Their Origin, Uses and Value as Interpreters of Ancient History and as Illustrative of Ancient Art with Hints to Gem Collectors*, London 1866, 33). Dalje u tekstu: King 1866.

⁵ Između ostalog, Homer uopće ne spominje pečatnjake u svojim detaljnim opisima plemenitih metala i raznog nakita, iako se osvrće na ogrlice, naušnice i ukrase za kosu, a kad govori o osiguravanju dragocjenosti, ne spominje otiskivanje pečata, već vezanje čvorom. (King 1866, 34).

⁶ Za razliku od Grka, Mezopotamci su svoje cilindre i pečate nosili kao ukrase na ogrlicama ili narukvicama. (ibid, 38).

⁷ ibid, 34, 36-38.

dugovječnijih materijala kao što su kvarc i kalcedon, uništenje tih kultura prije 1100. g. pr. Kr. također je značilo i gubitak njihovog tehničkog znanja i umijeća.⁸

Sl. 1 Grčki prsten-pečatnjak, kasno 6. st. pr. Kr., Muzej Metropolitan, New York (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/243633?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=greek+ring&offset=80&rpp=20&pos=86>)

Sl. 2 Aplika od terakote s prikazom Prometeja, sredina 2. St., Muzej Metropolitan, New York (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/250475?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=prometheus&offset=0&rpp=20&pos=11>)

⁸ F. L. Gray, *Engraved Gems- A Historical Perspective*, Gems & Gemology, 1983, 194.

Pečatnjaci su u Grčkoj postali popularni prije 600. g. pr. Kr. nedugo nakon čega Solon donosi zakon kojim zabranjuje gliptičarima da zadrže kopiju prodanih pečatnjaka kako bi se spriječilo krivotvorenje i izrada replika.⁹ U to doba, gliptika je najviše cvala u grčkim kolonijama *Magnae Graeciae* koje su bile u mnogo većem blagostanju zbog razvijene trgovine i poljoprivrede, za razliku od grčkog kopna koje je učestalo bilo devastirano ratovima. Geme su većinom izrađivali isti oni majstori koji su izrađivali i matrice za kovanje novca.¹⁰

Najveći uzlet ova umjetnost dobiva u doba helenizma, počevši od vremena Aleksandra Velikog i njegovog osobnog portretista Pirgotela, kada se na gemama počinju prikazivati portreti vladarskih ličnosti. U ovo vrijeme po prvi puta se počinju izrađivati i kameje, a najstarija poznata je kameja od sardoniksa s prikazom Ptolemeja I. Sotera i njegove žene Berenike I. Egipatske.¹¹

Rimljani su od Etruščana najprije usvojili pečat u obliku skarabeja, a točno vrijeme početka upotrebe prstena-pečatnjaka ne može se točno odrediti, ali smatra se da se ova promjena dogodila negdje krajem republikanskog razdoblja kada se u velikom broju počinju proizvoditi *intaglii*.¹² U vrijeme cara Augusta, ova umjetnost doživljava svoj vrhunac, a majstori gliptičari počinju i redovito ostavljati svoj potpis na svojim najboljim radovima.¹³ Već od sredine 1. st. tehničko umijeće izrade gema primjetno se srozava.¹⁴

⁹ King 1866, 38.

¹⁰ Ova činjenica sasvim je sigurna za Frigila, čiji potpis se nalazi na gemi s prikazom Erosa kao i na novcu grada Sirakuze iz druge polovice 5. st. pr. Kr. (G. M. A. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London 1994, 248. Dalje u tekstu: Richter 1994.) Jedni od najpoznatijih grčkih majstora gliptike bili su Epimen, Deksamene, Atenion.

¹¹ King 1866, 38-40.

¹² Čak su i senatori, koji su izbjegavali nakit jer su ga smatrali ženskastim, nosili pečatnjake s ugraviranim gemama jer su u doba kada pisanje nije bilo razvijeno, *intaglio* geme utisnute u vosak ili glinu bile jedini efikasan način potpisivanja. (M. Henig, *The Luxury Arts- Decorative Metalwork, Engraved Gems and Jewellery*, u: M. Henig (ur.), *A Handbook of Roman Art*, London 2006, 152. Dalje u tekstu: Henig 2006.)

¹³ Vodeći gliptičari u službi Rimskog Carstva bili su Grci (primjerice Dioskurid, Solon, Aulos, Hyllos) pa su stoga i potpisi na grčkom jeziku. (Henig 2006, 153) Također, i većina prikaza na gemama grčke je tematike: grčka božanstva, heroji, mitovi, portreti filozofa i govornika, tako da nam rimske geme predstavljaju važan izvor znanja o grčkoj umjetnosti. (Richter 1994, 253) King 1866, 40-41.

Nakon Hadrijanovog doba izrada gema u klasičnom smislu naglo opada i nestaje, a do 5. st. nalazimo još samo primjerke gema koje nazivamo magijskima.¹⁵

U antičko vrijeme gema su se skupljale čemu možemo zahvaliti što danas možemo proučavati ova veoma dobro sačuvana umjetnička djela koja je posjedovala elita antičkog svijeta.¹⁶

¹⁴ Henig 2006, 156.

¹⁵ King 1866, 43.

¹⁶ U Rimu, prvu kolekciju gema imao je *Scaurus*, Sulin posinak. On je bio jedini vlasnik kolekcije gema sve dok Pompej nije u 3. ratu protiv Mitridata VI. Pontskog otuđio njegovu kolekciju. Od ostalih eminentnih skupljača gema u antičkom Rimu ističe se Julije Cezar koji je svoju zbirku čuvao u hramu Venere (*Venus Genetrix*), navodne pretkinje julijejsko-kladijevske loze. (D. P. Latta, *Of Gems and Jewelry*, The Classical Outlook, Vol. 15, br. 4, 1938, 25) Henig 2006, 139.

2.2. Povijest magijskih gema

Magijske gema samo su jedan od načina na koji se manifestirala iracionalnost u kasnoj antici. Za razliku od magijskih papirusa i zapisa na komadima keramike i metala (uglavnom od olova i srebra) koji su već imali dugu tradiciju postojanja i uporabe, gema s očitim i nepobitnim magijskim karakteristikama počele su se pojavljivati u 1. i 2. st. u Egiptu, Palestini i Siriji te su se proširile diljem Carstva. Smatra se da se nisu razvile iz amuleta koji se tipično pronalaze uz mumije (obično su to statuete), već iz grčko-rimskog prstena-pečatnjaka koji se pak indirektno razvio iz egipatskog skarabeja.¹⁷ Česta je pojava da se ovisno o prikazu na gemi bira određena boja kamena kako bi se pojačala magijska učinkovitost (v. Sl. 3).¹⁸

Sl. 3 Gema s prikazom Helija/Sola, 14 x 10 x 4 mm, 2. st., Muzej umjetnosti Walters, Baltimore (Thoresen, 6)

¹⁷ F. M. Schwartz & J. H. Schwartz, *Engraved Gems in the Collection of the American Numismatic Society- I. Ancient Magical Amulets*, Museum Notes (American Numismatic Society), Vol. 24, 1979, 151-152. Dalje u tekstu: Schwartz & Schwartz 1979.

¹⁸ Primjerice, kamen *chrysothrix* (koji izvor iz 4.st. *Orphic Lithika* spominje prvi puta) često se koristio u vezi s prikazima iz solarnog panteona zbog svoje zlatne boje (npr. gema iz Muzeja J. Paul Getty u Malibuu ima prikaz boga Helija kako stoji u kvadrigrigi na aversu i natpis *IAO* na reversu). Mineraloški, to je kvarc s igličastim inkluzijama kristala rutila odakle mu i naziv zlatna kosa, odnosno Venerina kosa (*Veneris crinis*). (L. Thoresen, *A Case Study on Gemstone Origins- Chrysothrix, a Group of Roman Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 6-7. Dalje u tekstu: Thoresen 2012.) Thoresen 2012, 4.

Kao tip, te geme karakterizira ikonografija koja uglavnom proizlazi iz tematike egipatskog solarnog panteona, a zapisi na njima gotovo uvijek su na grčkom jeziku i namijenjeni su da ih se čita direktno, a ne kao kod pečatnjaka. Iako su zapisi uglavnom na grčkom jeziku, često su to prijepisi židovskih i aramejskih imena božanstava i anđela. Na tim gemama također često nalazimo urezana izmišljena imena po principu gematrije- pojedinom slovu pripisivala se određena numerička vrijednost.

Budući da su Židovi činili vodeći sloj ljudi koji su se bavili gliptikom na području gdje se ova vrsta gema izrađivala te da su oni socijalno i kulturno povezivali te geografske regije, smatra se da su oni bili vodeći u proizvodnji magijskih gema.¹⁹ No, ovisno o povijesnom periodu, grčki i rimski autori preko čijih djela dobivamo određene informacije o ovoj praksi žale se, osim na Židove, i na Perzijance i Egipćane kao na izvor i prenositelje magije, što je u većini slučajeva pretjerano, no ne i sasvim neistinito.²⁰

Što se tiče centara proizvodnje magijskih gema, Aleksandrija se nameće kao vodeći, no one su se izrađivale i u ostalim provincijama izvan Egipta, odnosno svugdje gdje su postojale osobe upoznate s praksom i znanjem njihove izrade.²¹ Degradacija izvedbe pojedinih tipova magijskih gema kroz vrijeme može se objasniti činjenicom da su se geme serijski kopirale bez da se vodilo računa o detaljnim uputstvima i smjernicama danima u magijskim tekstovima.²²

Nažalost, interes za proučavanje magijskih gema među arheolozima antike nije velik jer se njihova umjetnička vrijednost smatra malom zbog njihove nevješte izrade. Također, zapisi na njima često zahtijevaju visoku razinu lingvističkog i epigrafskog znanja. Usto, nalaze se po brojnim muzejima i privatnim kolekcijama gdje nisu sustavno obrađene

¹⁹ Antički nam tekstovi čak navode da su se Židovi bavili magijom, no to se u to doba nije smatralo komplimentom tako da se to čak može smatrati i pretjerivanjem jer je u 1.st. Carstva neprijateljstvo prema Židovima bilo očigledno. (Schwartz & Schwartz 1979, 152) *ibid.* 151-152.

²⁰ C. A. Faraone, *The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times*, Pennsylvania 2018, 9. Dalje u tekstu: Faraone 2018.

²¹ R. Gordon, *Archaeologies of Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 40-41. Dalje u tekstu: Gordon 2012.

²² Schwartz & Schwartz 1979, 154.

niti izložene. Dodatni otežavajući faktor je taj što je za njihovo razumijevanje, sistematizaciju i analizu nužna suradnja među različitim disciplinama.²³ No, uz sve ove naizgled otegotne okolnosti, danas se ipak poduzima korak naprijed u razumijevanju ovih gema, objavljuju se publikacije koje se bave problematikom ove teme, a 2010. g. s radom je započela *The Campbell Bonner Magical Gems Database, on-line* korpus magijskih gema koji nastoji sustavno obraditi i objaviti što je moguće više njih. Nazvana je tako prema američkom autoru koji je 1950. g. objavio *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, fundamentalnu studiju o magijskim gemama.

²³ C. Sfameni, *Magic in Late Antiquity- The Evidence of Magical Gems*, *Late Antique Archaeology*, Vol. 6, br. 1, 2010, 435-436.

2.3. Tehničke karakteristike i način izrade

Kao pomoć u identifikaciji gema u današnje se vrijeme arheolozi koriste znanstvenom disciplinom koja se zove arheogemologija. To je grana arheometrije koja kombinira aspekte gemologije, arheologije i geologije kako bi identificirala antičke gema i odredila njihovo mineraloško (geološko) i geografsko porijeklo.²⁴

Uz znanstveni pristup, veoma nam pomažu antički tekstovi koji se osvrću na tu temu. Najstariji takav poznati tekst je Teofrastov traktat iz 4. st. pr. Kr. *Peri Lithon*, a od ostalih se primjerice ističu XXXVI. i XXXVII. knjiga Plinijevog djela *Naturalis Historia* iz 1. st., *Papyrus Graecus Holmiensis* iz 4. st., lapidarij *Cyranides* iz 4. St., Posidipova zbirka pjesama *Lithika* iz 3. st. pr. Kr.²⁵ Također, od velike je važnosti i djelo Pseudo-Orfeja *Orphic Lithica* iz 4. st.²⁶

Drago kamenje²⁷ korišteno je za izradu gema (intaglija i kameja) i sitne, najčešće portretne, plastike što se objedinjuje stručnim terminom gliptika²⁸. Gema mogu biti ukrašene tehnikom urezivanja (intaglio) ili se likovna kompozicija izražava u plitkom

²⁴ Osnovni gemološki instrumenti lako se koriste, prenosivi su i relativno su jeftini: povećalo s deseterostrukim povećanjem, standardni gemološki mikroskop, refraktometar, polariskop, ručni spektroskop, dihoskop te izvor svjetla. Bitno je da se većina gemološkog materijala može obraditi ovim instrumentima bez potrebe za korištenjem određenih destruktivnih metoda. (C. Lütle, *Non-Destructive Gemmological Tests for the Identification of Ancient Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 1. Dalje u tekstu: Lütle 2012.).

²⁵ Lütle 2012, 1.

²⁶ R. I. Kostov, *Orphic Lithica as a Source of Late Antiquity Mineralogical Knowledge*, *Annual of the University of Mining and Geology "St. Ivan Rilski"*, Vol. 51, br. 1, 2008, 109.

²⁷ Ranije je uobičajeni termin za materijal od kojeg su se izrađivale gema bio poludrago kamenje, no taj se termin odnosio samo na manje vrijedno ukrasno kamenje, dok se termin drago kamenje odnosio samo na najskupocjenije kamenje poput dijamanta, rubina, smaragda i safira. Stoga je termin poludrago kamenje zbog svog pejorativnog značenja danas odbačen te se u gemologiji koristi isključivo termin drago kamenje. (Kaić, 20; W. Schumann, *Gemstones of the World*, New York 2009, 10).

²⁸ Gliptika kao riječ dolazi od grčke riječi γλύφειν što je u suštini označavalo i rezbare, kipare, toreutičare, no ponajprije je označavalo izrađivače gema. (E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007, 4). Dalje u tekstu: Zwierlein-Diehl 2007.

reljefu (kameja).²⁹ Tehnika izrade kameja nije se razlikovala od tehnike izrade intaglija, no prikazi na kamejama izrađivali su se tako da su se izrezivanjem, odnosno dubljenjem skidali slojevi kamena kako bi se dobio prikaz u pozitivu.³⁰

Rimski kao i grčki mineralozi kamenje su na temelju dubine i svjetline boje dijelili na muške i ženske varijante. Muške varijante kamenja bile su one tamnijih boja, dok su ženske varijante bile svjetlije.³¹ Vrste kamenja koje su najviše bile u uporabi su primjerice karneol, sard, kalcedon, oniks, sardoniks, ahat, nikolo, prazem, jaspis, granat, smaragd, beril, ametist, safir, rubin, krizolit, krizopras, tirkiz, turmalin, aventurin, opsidijan, opal. Osim od dragog kamena, gema se izrađuju i od stakla tehnikom lijevanja u kalup u koji se prethodno otisne gema od dragog kamena te se takve gema iz antičkog razdoblja zovu staklenim gemama.³²

Rimljani su za označavanje procesa graviranja gema koristili glagol *scalpere*.³³ Gema su se gravirale vrlo jednostavnim alatom- prostom rukom, odnosno držalom s dijamantnim vrhom ili raznovrsnim bušilicama sa zamjenjivim glavama³⁴ (u obliku kuglice, šiljka ili diska) na rotirajućoj spravi u obliku kola koje se pokreće nogom. Pritom je bio potreban oštar vid³⁵, dobro svjetlo i sigurna i vješta ruka rezbara (*gemmarum scalptor*,

²⁹ I. Ribarević-Nikolić, *Nikolo intaglio kao primjer značenja i važnosti dragoga kamena i njegove imitacije u staklu u antičkom periodu*, Hercegovina, br. 4, 2018, 8. Kameje su se počele izrađivati u Aleksandriji u doba dinastije Ptolemejevića, odnosno u 3. st. pr. Kr. (Zwierlein-Diehl 2007, 59)

³⁰ I. Kaić, *Rimski svijet u malome. Gema kao svjedočanstva svakodnevnog života*, Zagreb 2013, 1. Dalje u tekstu: Kaić 2013.

³¹ King 1866, Dio 1., 3.

³² Kaić 2013, 2.

³³ King 1866, Dio 2., 106.

³⁴ Metal od kojeg su te zamjenjive glave bile izrađene uglavnom je bio mekši od kamena koji se gravirao tako da se efikasnost rezbarenja pojačavala korištenjem abraziva kao što je primjerice korund s otoka Naksa. (Henig 2006, 152-153).

³⁵ Smatra se da se antički gliptičari nisu služili povećalom, iako je u to doba bila poznata činjenica da se fokusiranjem Sunčevih zraka u jednu žarišnu točku može postići efekt povećanja te da se na taj način može proizvesti i toplina. Čak se i u današnje vrijeme gliptičari, barem u mladosti, ne služe optičkim pomagalima. (Richter 1994, 244-245) Također, smatra se da se većina pronađenih leća koristila isključivo u dekorativne

caelator).³⁶ Geme su bile polirane prije graviranja kako se ne bi ugladile linije gravura, a to bi se činilo na način da bi se geme trljale o površinu premazanu određenom vrstom kamena za poliranje u prahu. Ako gema posjeduje zrcalni sjaj, sasvim sigurno je riječ o modernom doradivanju ili krivotvorini. Nakon poliranja, na gemu bi se skicirao željeni prikaz nakon čega bi slijedilo graviranje alatima.³⁷

Postoje dva načina urezivanja prikaza na gemu: ručno, korištenjem instrumenta za urezivanje (pogodno isključivo za mekano kamenje tvrdoće 3-4 prema Mohsovoj ljestvici) ili uz pomoć rotirajućeg alata, odnosno svrdla, koje se u ove svrhe koristilo od mikenskog do rimskog razdoblja, izuzevši geometrijski period.

Kao alati za ručno graviranje koristili su se ušiljeni komadi korunda ili opsidijana najvjerojatnije učvršćeni u drvene drške.

Graviranje geme pomoću rotirajućeg svrdla moglo je biti izvedeno ili vertikalno ili horizontalno u odnosu na površinu geme pomicanjem luka s konopcem oko svrdla (v. Sl. 4 i 5). Ovakvim načinom graviranja nije bilo moguće postići potrebnu preciznost stoga je u upotrebi bilo i fiksirano svrdlo. Nadalje, rotacija svrdla mogla se postići kolom koje se pokretalo nogom.

Nastavci za svrdla izrađivali su se od bakra ili željeza koji nisu bili dovoljne tvrdoće da bi mogli gravirati tvrde drago kamenje pa se to činilo uz pomoć smjese maslinova ulja i šmirgla (već spomenuti kamen s Naksa) kako bi se postigao potreban abrazivni učinak. Ovisno o tome je li graviranje bilo izvedeno vertikalno ili pak horizontalno, koristili su se različiti tipovi nastavaka za svrdlo. Ako se upotrebljavalo vertikalno svrdlo, nastavci su trebali biti u obliku šupljih cjevčica ili sa završetkom u obliku kugle i kruške. Pri upotrebi

svrhe. (D. Plantzos, *Crystals and Lenses in the Graeco-Roman World*, American Journal of Archaeology, vol. 101, br. 3, 1997, 451).

³⁶ K. A. Giunio, *Gema s portretom cara Vespazijana iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, Diadora 25, 2011, 53.

³⁷ K. R. Marino, *Toward a Contextual Archaeology of Graeco-Egyptian Uterine Amulets*, New Haven, 2004, 288-289. Dalje u tekstu: Marino 2004.

horizontalnog svrdla, bili su potrebni metalni diskovi ili kolutovi različite debljine, veličine i zakošenosti.³⁸

Sl. 4 i 5 Prikaz vertikalnog rotirajućeg svrdla na etruščanskom skarabeju i prikaz fiksiranog svrdla s nadgrobne stele iz 2. st. nađene u Filadelfiji u Lidiji (Kaić 2013, 29-30)

³⁸ Kaić 2013, 28-32.

3. Definicija magijskih gema, njihove karakteristike te nacionalni elementi i utjecaji

3.1. Definicija magijskih gema i njihove karakteristike

Kada se pojedina gema određuje kao magijska, uzimaju se u obzir pojedine njene karakteristike. Danas nam je poznato i arheološki potvrđeno oko 3 500 – 5 000 takvih gema, a prema rasponu kvalitete izrade vidljivo je da je široki spektar ljudi naručivao i kupovao magijske gema, od onih s malom kupovnom moći do onih s velikom.³⁹

Vjerovanje u činjenicu da pojedini objekt može prouzročiti promjenu ili utjecati na nešto u stvarnom svijetu uz pomoć božanskih ili demonskih sila mnogo je starije od same proizvodnje magijskih gema. Već u 4. st. pr. Kr. imamo određene reference na amulete, tzv. *περίπτα*, odnosno *περιόμματα*.⁴⁰ Upravo su nam amuleti, uz magijske papiruse, glavni izvor znanja o magijskoj praksi u antici. Većina magijskih papirusa koji su nam ostali sačuvani datiraju iz razdoblja nakon Krista te su nam najbolji izvor prilikom nastojanja da barem približe shvatimo rituale i obrede vezane uz antičku magijsku praksu.⁴¹ Magija ne samo da je imala zajedničke dodirne točke s religijom, već i medicinom što će biti osobito vidljivo na određenim kategorijama magijskih gema koje su glavna tema ovog rada.

³⁹ Gordon 2012, 41.

⁴⁰ Dugo vremena, takvi su amuleti najvjerojatnije bili samo jednostavne uske trake vezane oko određenih dijelova tijela, što je vidljivo na oslikanoj grčkoj keramici. S vremenom se počelo vjerovati da magijska moć leži u pojedinom objektu pa se on počeo nositi kao privjesak. (C. Bonner, *Studies in Magical Amulets- Chiefly Graeco-Egyptian*, Michigan 1950, 3. Dalje u tekstu: Bonner 1950.) Bonner 1950, 3

⁴¹ Marino 2004, 39-40.

Smatra se da su se gema počele koristiti u magijske svrhe tek s početkom Rimskog Carstva, barem ako je suditi po zapisima na njima. No, s obzirom da su u arhaisko, klasično i helenističko doba zapisi na gemama, ako su uopće postojali, uglavnom bili imena vlasnika gema, a ponekad i majstora koji je gemu izradio, postoji određena mogućnost da su se i gemama iz ranijih razdoblja koje su bile korištene kao pečati pridavale magijske moći.⁴² Također, vrlo je moguće da su magičari i izrađivači magijskih gema u rimsko doba samo uveli inovaciju dodavanja teksta uz prikaze.⁴³

U svakom slučaju, čak i ako pridamo potencijalnu magijsku moć grčkim gemama iz klasičnog i helenističkog razdoblja, nepobitno je da se ogromna promjena dogodila u 1. st. Tek tada s nepobitnom sigurnošću možemo određene gema klasificirati kao magijske, ili prema toliko karakterističnim prikazima da nijedna druga klasifikacija ne dolazi u obzir ili po zapisima na njima koji se ne daju nikako drugačije protumačiti, već kao instrumentima magije.⁴⁴ Primarno ih određuju njihovi egipatsko-grčki motivi te određeni magijski zapis, *vox magica*.⁴⁵ Ova značajna promjena može se protumačiti i kao prijelaz s nacionalne na internacionalnu magiju, javlja se sinkretizam raznih božanstava, jezičnih formi i prikaza.

U svakom slučaju, najizraženiji je egipatski utjecaj u proizvodnji ove vrste gema i vjerojatno je da se ova praksa počela pojavljivati u Rimu ubrzo nakon osvajanja Egipta u 1. st. pr. Kr.⁴⁶ Plinije Stariji nam u svom djelu *Naturalis Historia* navodi da su u njegovo doba

⁴² Za pojedino drago kamenje, smatralo se da već samim svojim svojstvima u sebi sadrži određenu magijsku moć, a urezivanjem određenog prikaza na njima ta bi se magijska moć samo dodatno potaknula. Bonner navodi primjer hijacinta koji je bilo potrebno ugravirati prikazom Posejdona s trozupcem u desnoj ruci i dupinom ispod desne noge. Takva obrada i posvećivanje trebali su potaknuti latentne magijske sile u neobrađenom kamenu da postanu vidljive i efektivne. (Bonner 1950, 6, 14) *ibid* 5.

⁴³ C. A. Faraone, *Text, Image and Medium- The Evolution of Graeco-Roman Magical Gemstones*, u: C. Entwistle i N. Adams, *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 50. Dalje u tekstu: Faraone 2012a.

⁴⁴ *ibid*, 6.

⁴⁵ Gordon 2012, 45.

⁴⁶ Bonner 1950, 7.

čak i muškarci počeli nositi prstenove s prikazima egipatskih božanstava što upućuje na činjenicu da su žene ranije usvojile ovu praksu.⁴⁷

Također, ova je promjena refleksija izmjene važnosti između hrama i njegovog autoriteta te socio-političke dominacije lokalnih elita kada osobna magija dobiva na važnosti nad hramskom magijom. Umjesto većinske zaštitničke magije, javlja se agresivna magija namijenjena kontroliranju slobodne volje pojedinca, primjerice kod odvrćanja gnjeva, razdvajanja zaljubljenih, dobivanja naklonosti i uspjeha, ljubavnih čarolija, crne magije i sl.⁴⁸

Po svemu sudeći, postoje temelji prema kojima bismo mogli zaključiti da postoji razvojna evolucija magijskih gema, počevši od ideje da pojedini kamen ima prirodna magijska svojstva, preko dodavanja slikovnih prikaza kako bi se ta moć pospješila (u doba helenizma) pa sve do urezivanja teksta (s početkom Rimskog Carstva⁴⁹). Dakle, tekst *per se* trebao bi segledati ne kao dokaz za pojavu magijskih gema i pojačanu praznovjernost, već samo kao dodatni dokaz o pojačanoj razvijenosti epigrafike u doba Carstva te pojačanom literarnom aspektu magije.⁵⁰ Bez obzira na ovu mogućnost, u ovom radu baviti ćemo se isključivo onim gemama koje sadrže i magijske zapise.

Što se tiče samog izgleda magijskih gema, njihova veličina je takva da se vrlo lako mogu nositi kao privjesci ili prstenovi, a po načinu izrade obično su to intagliji većinom veoma nemarno izvedeni.⁵¹ Većinom imaju ravnu površinu, a kamenje koje se koristi za njihovu izradu neprozirno je za razliku od konveksnih, prozirnih gema koje su bile favorizirane u ranijim periodima. Također, uglavnom su gravirane s obje strane. Budući da se većini ovih gema ne zna *in situ* provenijencija i da je dobar dio njih kupljen na dražbama ili preko trgovine antikvitetima, gotovo nikad ne znamo gdje su izvorno pronađene i koji im

⁴⁷ Plinije, *Naturalis Historia* (T. E. Page (ur.) knjiga 33, odlomak 41, Ontario 1969, 35) (<https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L394.pdf>)

⁴⁸ Gordon 2012, 43.

⁴⁹ Do tog perioda, u svrhu zaštite, ozdravljenja, ispunjenja zahtjeva i slično, ritual riječi provodio se usmeno. (Faraone, 2018, 12)

⁵⁰ Faraone 2012a, 57.

⁵¹ Bonner 1950, 8, 10.

je kontekst.⁵² Tekst se većinom sastoji od primjerice kratkih pobožnih izjava, kratkih molitvi, zamolbi, fraza, rečenica ili čak podužih invokacija, nerazumljivih riječi⁵³ (tajna imena božanstava ili demona, znakovi⁵⁴ koji naizgled ne pripadaju ni jednom poznatom pismu, izmišljene riječi, negrčke riječi napisane grčkim pismom). Riječju *charakteres* označavamo simbole koji nemaju izvor u nijednom danas poznatom alfabetu, dok riječ *voces magicae*, odnosno *Ephesia grammata* označava naizgled besmislene magijske riječi.⁵⁵ Smatra se da je niz besmislenih slogova urezanih na magijskoj gemi itekako imao smisao jer je dodatno pojačavao magijsku moć zvukovima koji bi nastajali prilikom njihova izgovaranja. Samoglasnici su također smatrani da sami po sebi imaju određenu svetost i magijsku moć što je vidljivo u njihovoj čestoj pojavi na amuletima i u magijskim tekstovima.⁵⁶ Također, primjetna je tendencija da prikazi na magijskoj gemi ne budu u pravilno raspoređenoj kompoziciji, već nasumično postavljeni.⁵⁷ No zapisi (uglavnom sastavljeni od samoglasnika) ponekad budu postavljeni u pravilnu geometrijsku formu nazvanu *carmina figurata (technopaignia)* (v. Sl. 6), što se uzima kao spoj egipatske tendencije da se pripisuje određena moć vizualnoj formi riječi s već spomenutom grčkom

⁵² Faraone 2018, 16.

⁵³ Ovakvu vrstu žargona oštro osuđuje Sv. Jeronim, crkveni otac iz 4. na 5. st., u Poslanici Teodori: *Et quia haereseos semel fecimus mentionem, qua Lucinius noster dignae eloquentiae tuba praedicari potest qui, spurcissima per Hispanias Basilidis haeresi saeviente, et instar pestis et morbi, totas intra Pyrenaeum et Oceanum vastante provincias, fidei Ecclesiasticae tenuit puritatem, nequaquam suscipiens, Armagil, Barbelon, Abraxas, Balsamum, et ridiculum Leusiboram, caeteraque magis portenta, quam nomina, quae ad imperitorum, et muliercularum animos concitandos, quasi de Hebraicis fontibus hauriunt, barbaro simplicis quosque terrentes sono: ut quod non intelligunt, plus mirentur.* Jeronim, *Epistolae* (<http://www.patrologia-lib.ru/patrolog/hieronym/epist/epist03.htm>) On optužuje sektu Bazilidovaca da su pretvarajući se da posuđuju imena hebrejskog porijekla, primjerice Abraxas, unosili strah u umove običnog puka koji se to više divio takvim izrazima što ih je manje razumio. (Jeronim, *Epistolae (Epistola LXXV: Ad Theodoram viduam)*)

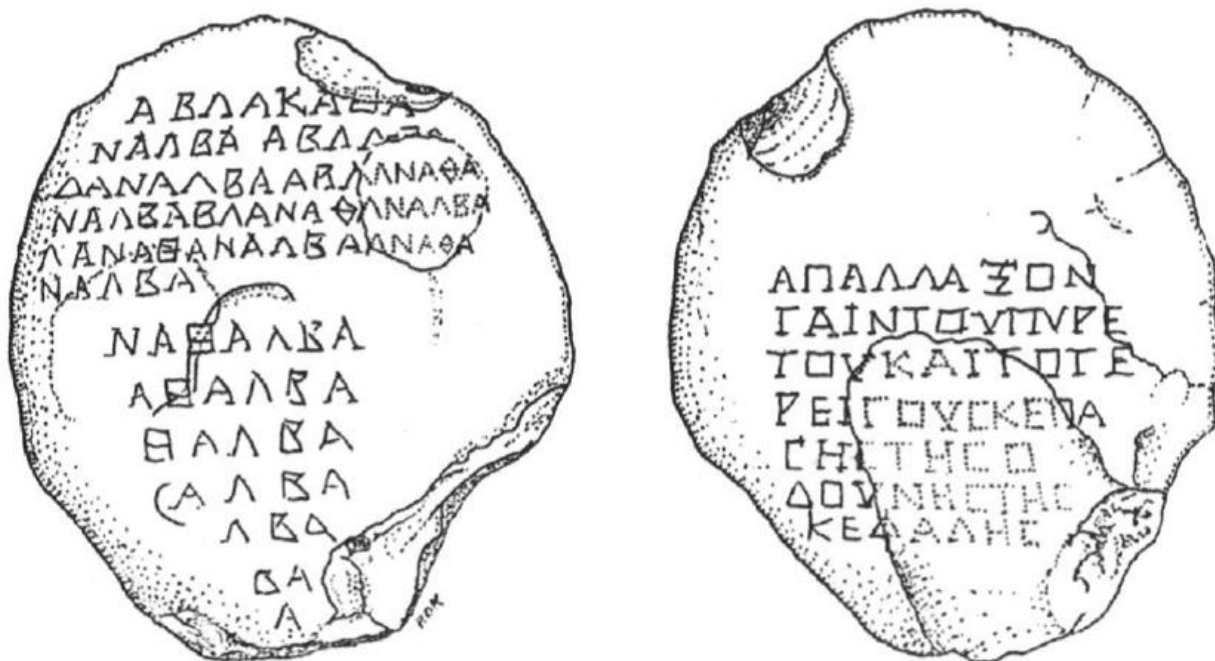
⁵⁴ Tzv. *charaktêres*- za njih se nekoć mislilo da su se razvili iz egipatskih hijeroglifa, a danas se primarno smatra da su to iskrivljena slova grčkog alfabeta. (Faraone 2018, 8) Također, postoji mogućnost da su oni ideografski simboli za sveta imena i magične izraze, a prateći zapisi na gemama ponekad se na njih referiraju kao da su živa bića. (Bonner 1950, 12)

⁵⁵ C. Sfameni, *Magic in Late Antiquity: The Evidence of Magical Gems*, u: D. M. Gwynn i S. Bangert (ur.), *Religious Diversity in Late Antiquity*, Leiden 2010, 442. Dalje u tekstu: Sfameni 2010.

⁵⁶ Marino 2004, 48, 92.

⁵⁷ Bonner 1950, 11.

tendencijom vjerovanja u snagu samoglasnika.⁵⁸ Čini se da je sedam grčkih samoglasnika moglo predstavljati Sunce, odnosno Sunčeve zrake. U 3. st. pr. Kr. Demetrije Faleronski tvrdi da su egipatski svećenici kada bi pjevali pjesme bogovima intonirali samoglasnike jedan za drugim te da je to bio jedan od načina invokacije božanstava, a Grci su povezivali tu egipatsku praksu s naizgled prirodnom pobožnošću babuna čije bi jutarnje glasanje prilikom izlaska Sunca zvučalo kao imitacija egipatskog pjevanja samoglasnika.⁵⁹

Sl. 6 Magijska gema s prikazom teksta organiziranog u pravilnu geometrijsku formu, Muzej J. P. Getty, Malibu (Faraone 2012b, 12)

Na aversu se obično nalazi figuralni prikaz, dok je na reversu tekstualni prikaz, a s obzirom da je velik broj magijskih gema bio postavljen u prsten, zapis je bio nevidljiva tajna onog tko je takav prsten nosio i time se još više pojačavala magijska moć gema.⁶⁰

⁵⁸ Marino 2004, 92.

⁵⁹ C. A. Faraone, *Vanishing Acts on Ancient Greek Amulets: From Oral Performance to Visual Design*, Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement 115, 2012, 32. Dalje u tekstu: Faraone 2012b.

⁶⁰ Bonner 1950, 11-12.

Po svemu sudeći, tajne magijskog jezika teško se otkrivaju. Interpretacija magijskih riječi i formula na gemama i u magijskim papirusima teška je jer one nisu ni bile namijenjene da ih se razumije. Komunikacija s višim bićima kroz formule nerazumljive običnim ljudima smatrana je efikasnijom od uobičajene molitve što podrazumijeva da magičar prvo treba usvojiti određena znanja povezana s magijskom praksom i magijskim jezikom prije nego što tu praksu može pravilno izvoditi, a nakon što ih je usvojio nastoji ih i dalje sačuvati tajnima čemu možemo zahvaliti da ni danas znanstvenici nisu uspjeli dešifrirati tolik broj magijskih zapisa koji su nam proslijeđeni iz antike. No, ti "nerazumljivi" zapisi svakako su nosili određeno značenje.⁶¹ Zanimljivo nam je Origenovo svjedočenje iz 3. st. kojeg iznosi u svom djelu *Contra Celsum* gdje kaže da oni koji su vješti u korištenju magijskih čarolija inzistiraju da će čarolija imati svoju najveću moć samo kada je se izgovara na materinjem jeziku, u suprotnom, ako bi se čarolija prevodila na neki drugi jezik, postala bi slabija i manje učinkovita.⁶² Dakle, moglo bi se zaključiti da je ono što ta riječ predstavlja bilo manje važno od riječi same.

Obični ljudi vjerojatno nisu razumjeli svu kompleksnu simbologiju i točno religijsko značenje prikaza i zapisa na magijskim gemama, bilo je bitno da oni posjeduju nešto što se smatralo efikasnim u suočavanju s njihovim svakodnevnim životnim problemima i u otklanjanju njihovih nedaća.

Također, magijske geme trebale bi se proučavati u međuovisnosti s magijskim papirusima koji predstavljaju grupu magijskih tekstova iz Egipta većinski pisanih grčkim jezikom, a okvirno se datiraju od ranohelenističkog do kasnoantičkog razdoblja s time da ih većina spada u period od 3. do 5. st. Bili su smatrani kao neka vrsta priručnika za magičare, a pomažu nam u razumijevanju određenih prikaza i zapisa na magijskim gemama.⁶³

U svakom slučaju, bitno je naglasiti da se izraz *magijska gema* odnosi na one geme koje sadrže određeni ikonografski prikaz nadopunjen magičnim riječima, odnosno izrazima

⁶¹ M. Waegeman, *ΑΡΩΠΙΦΡΑΣΙΣ. Aphrodite's Magical Name*, *L'Antiquité Classique* 61, 1992, 237. Dalje u tekstu: Waegeman 1992.

⁶² Origen, *Contra Celsum*, 1. knjiga, 25. poglavlje (http://www.documenta-catholica.eu/d_0185-0254-%20Origene%20-%20Contra%20Celsus%20-%20EN.pdf).

⁶³ Sfameni 2010, 453-454, 465.

(*voces magicae, logoi*) te, zasada još uvijek nerazumljivim, znakovima (*charakteres*). Također, zapis nije napravljen u impresiji (kao što je slučaj kod pečatnjaka) te je već na samoj gemi normalno čitljiv s lijeva nadesno, a on se često nalazi i na reversu gema te na njenim rubovima. Ove su nam karakteristike od velike važnosti kako bismo mogli magijske gema razlikovati od talismana, odnosno amuleta općenito. Naime, razlika između magijskih gema i talismana nije u njihovoj funkciji, već u njihovoj formi. I dok se talismane često ne može sa sigurnošću arheološki potvrditi jer su ikonografski prikazi korišteni na talismanima dio uobičajeno korištenog repertoara grčko-rimske umjetnosti, magijske gema se kao takve izdvajaju već spomenutim karakteristikama. Dakle, možemo zaključiti, da su za razliku od talismana, magijske gema direktan materijalni dokaz magijske prakse koja se u njima reflektira. Također, na pojavu se magijskih gema iz ritualnog aspekta može gledati kao na prijelaz s oralne tradicije na literarnu. Danas se magijske gema identificiraju tipološki (prema ikonografskim prikazima) ili prema njihovoj funkciji, a oba će pristupa biti obrađena u 4. i 5. poglavlju ovoga rada.⁶⁴

⁶⁴ Nagy 2012, 75-77.

3.2. Nacionalni elementi i utjecaji

Na izgled magijske gema i ono što je ona prikazivala neminovno su utjecali elementi iz više kulturoloških i nacionalnih izvora. Također, na pojedinom primjerku često primjećujemo sinkretistički spoj više elemenata. Najjači utjecaj na izradu i korištenje magijskih gema izvršile su egipatske ideje i magijska praksa. Najviše se to vidi u učestalom kombiniranju ljudskih i životinjskih dijelova tijela u obliku najznačajnijih egipatskih božanstava.

Nadalje, židovski utjecaj najviše se manifestira kroz tekstualni aspekt⁶⁵ zazivanja protagonista iz Starog zavjeta, imena anđela te spominjanja riječi *Iaω*. Perzijski utjecaji vidljivi su kod primjerice prikaza bića sa zmijskim nogama, tauroktonije, boga s pijetlovom glavom, lava sa zvijezdom ili polumjesecom... Grčki utjecaj ponajviše je vidljiv u jeziku izvođenja zapisa na magijskim gemama.⁶⁶

U svakom slučaju, magijske gema, baš kao i magijski papirusi, plod su magijskog i religijskog sinkretizma.⁶⁷

⁶⁵ Monoteizam i zabrana stvaranja figuralnih prikaza božanstava onemogućivali su Židove u razvijanju figuralnih prikaza sličnima božanskim i demonskim tipovima grčko-egipatskog svijeta. (Bonner 1950, 28)

⁶⁶ *ibid* 23, 29, 31, 33-34, 39.

⁶⁷ Marino 2004, 390.

4. Kategorije namjene magijskih gema

4.1. Zaštita i dobrobit općenito

Za razliku od specijalnih narudžbi u vezi prikaza na gemi ili zapisa koji je na njoj bio urezan, što je općenitija namjena magijske gema bila, to se lakše mogla prodati.

U ovu vrstu gema pripadaju i one koje se ni po čemu ne izdvajaju od onih profanog karaktera, dakle sam prirodni karakter određene vrste kamena i sama prisutnost božanskog prikaza na njoj mogla je poslužiti u svrhu zaštite od zala ili donošenja koristi onome tko je takvu gemu nosio.

Nadalje, gema uz prikaz određenog božanstva, simbola ili svetog imena može sadržavati i zapis zamolbe za osiguravanje zaštite i dobrobiti, kao primjerice izraz $\delta\delta\varsigma \chi\acute{\alpha}\rho\iota\nu \tau\tilde{\omega} \varphi\omicron\rho\omicron\tilde{\nu}\nu\tau\iota$ ("osiguraj naklonost nositelju").⁶⁸ Primjer gema s ovim natpisom na obodu postoji u kolekciji Sveučilišta u Michiganu, dok na aversu Harpokrat⁶⁹ okrenut udesno sjedi u malom čamcu. (v. Sl. 7) Desnu ruku drži okrenutu prema ustima, a u lijevoj drži mlatilo. Sa strane glave prema vratu pada mu "pramen mladosti"⁷⁰, a na vrhu glave nalazi mu se solarni disk. Iznad prikaza božanstva, s desne strane nalazi se polumjesec, a s lijeve osmerokraka zvijezda, dok se oko njega nalaze životinje grupirane po tri: skarabeji, koze, kobre, sokolovi i krokodili. Na reversu je zapis raspoređen u sedam redova.⁷¹

⁶⁸ Bonner 1950, 45, 47.

⁶⁹ Predstavlja Horusa kao dijete, a javlja se u mitologiji helenizma. Najčešće se prikazuje kao dječak s pletenicom po strani glave kako sjedi u krilu Izide i prinosi ruku ustima. (<http://www.amz.hr/naslovnica/egiptologija/mitologija/leksikon.aspx>).

⁷⁰ U starom Egiptu, ova portretna karakteristika signalizirala je da je riječ o djetetu, a u ritualu prijelaza između djetinjstva i odrasle dobi pramen bi se odrezao i posvetio bogu Horusu. (G. J. Tassie, *Hair-Offerings-An Enigmatic Egyptian Custom*, Papers from the Institute of Archaeology 7, 1996, 59).

⁷¹ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1065?lang1=default&description1=Harpocrates&mdesc=fals&lang2=default&vocabulary=74&multiple_cond=and).

Sl. 7 Magijska gema s prikazom Harpokrata, jaspis, 23 x 19 x 5 mm, Sveučilište u Michiganu

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1065?lang1=default&description1=Harpocrates&mdesc=false&lang2=default&vocabulary=74&multiple_cond=and)

4.2. Medicinska magija

Vjerovanje da bolesti mogu biti uzrokovane demonima ili zlim silama, a ne isključivo fizičkom i fiziološkom neravnotežom u organizmu starije je od medicine same. Budući da se smatralo da i uzrok dolazi iz sfere transcendentnog, shodno tome tražilo se i rješenje. Stoga ne čudi velik broj magijskih gema kojima je tematika odvratanje bolesti i zazivanje iscjeljenja.

U antici, figura koja je imala glavnu ulogu u odvratanju bolesti bio je Asklepije, no i drugi heroji služili su u te svrhe, kao primjerice Heraklo. Heraklova prisutnost na magijskim gemama s tom namjenom može se objasniti njegovom ulogom koju je imao u grčkoj mitologiji- hrabar i izdržljiv odvratitelj zla (*ἀλεξίκακος*). Smatralo se da kao što je obuzdavao i svladavao divlje životinje, tako je pobjeđivao i bolesti te bol koju su one uzrokovale, a time je u vidu njegovog prikaza na gemama bolesnicima pružao otpornost, snagu i šansu za preživljavanjem (v. Sl. 12).⁷² Kasnije u tekstu ćemo se osvrnuti na njegovu ulogu u rješavanju crijevnih tegoba (v. str. 17)

Također, zanimljiva je poveznica između magijskih gema i nečeg što bi se moglo nazvati medicinskim pečatom, tzv. *σφραγίς*. Antički medicinari otisnuli bi pečat na primjerice krutu mast s određenom namjenom ovisno o vrsti bolesti, a sadržajno bi se referirao na osobu koja je izradila mast, na bolest koju bi ona trebala izliječiti, na naziv samog lijeka te na način korištenja. Također, značenje riječi *σφραγίς* moglo bi se proširiti tako da ona ne označava samo pečatni otisak, već i lijek sam. Tako nam primjerice Celzo (1. st. pr. Kr.- 1. st.) u svome djelu *De medicina* (knjiga V., poglavlje 19, redak 23-24) opisuje čuvenu Polidovu pastilu referirajući se na nju riječju *σφραγίς*: “*Sed longe Polyidi celeberrimus est, sphragis autem nominator...*” Također nabroja sastojke kao i količine u kojima su zastupljeni u pastili.⁷³

⁷² V. Dasen, *Magic and Medicine- Gems and the Power of Seals*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), 'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600, London 2012, 69. Dalje u tekstu: Dasen 2012.

⁷³ Celzo, *De medicina* (T. E. Page (ur.), London 1961, 44). (<https://archive.org/details/demedicina02celsuoft/page/44>)

Baš kao gema, i pečatirane pilule mogle su imati figuralne prikaze, a neki su vrlo slični onima na magijskim gemama. Za primjer ćemo uzeti najpoznatiji *σφραγίς* u antici: pastilu od pečatirane gline s otoka Lemna- *terra Lemnia*. Smatrala se odličnim lijekom protiv raznih bolesti i tegoba, od očnih bolesti, bolova u trbuhu, krvarenja pa sve do ugriza otrovnih životinja. Svoju karakterističnu crvenu boju imala je zbog prisutnosti hematita, a na njoj je bio otisnut prikaz koze. Nažalost, nijedna pastila ove vrste nije sačuvana, no njezinu reminiscenciju možemo vidjeti primjerice na gemi iz kolekcije Seyrig u *Cabinet des médailles* u Parizu (v. Sl. 8).

Koza je urezana na aversu hematita⁷⁴, a na reversu je urezan izraz *παύσον-* "zaustavi, stani na kraj". Izbor kamena nije slučajna jer su se hematitu pripisivala svojstva veoma slična onima koja su se pripisivala lemnjskoj zemlji. U svakom slučaju, velika je vjerojatnost da su, što se ovog primjerka tiče, izrađivači gema imitirali poznatu glinenu pastilu. Također, velik broj gema izrađenih od hematita pronađen je slomljen, što bi moglo upućivati na činjenicu da su služile kao lijek te povezati s praksom da su se za liječenje bolesti trebale popiti s određenom tekućinom.

⁷⁴ Hematit je bio znan i pod imenom *lapis adamas*, u čijem korijenu je antička semitska riječ koja bi se mogla prevesti kao crvena krv. Kada se pretvori u prah, izrazito je crvene boje, a u prirodi se pojavljuje i u obliku globula koje izrazito podsjećaju na zgrušanu krv. (A. Mastrocinque, *The Colours of Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 62. Dalje u tekstu: Mastrocinque 2012.) Teofrast nam čak u svojem djelu *Περὶ λίθων* (O kamenju) spominje hematit i govori da je izrađen od zgrušane krvi: *πυκνή δε και αιματίτις' αὐτὴ δ' ἀχμώδης και κατά τοῦνομα ως αίματος ζηρού πεπηγόςτος.* (Teofrast, *Περὶ λίθων* (E. R. Caley i J. F. C. Richards, Columbus 1956, 24)) Ovaj kamen je u antici zbog navodne povezanosti s krvlju bio korišten u svrhu tegoba vezanih uz krvarenje, menstrualne tegobe i slično. (Mastrocinque 2012, 62).

Sl. 8 Magijska gema s prikazom koze, hematit, 13 x 9 mm, *Cabinet des médailles*, Pariz (Dasen 2012, 71)

Dakle, moglo bi se zaključiti da su se određene magijske gеме po samim svojim svojstvima smatrale lijekom te bi ih se moglo označiti kao kamenu verziju medicinskih pastila. Također, reference na proizvodnju pečatiranih lijekova započinju u doba helenizma, no ona se intenzivira s pojačanom trgovinom u ranom Carstvu kada se pojavljuju i gеме sa specifičnom ikonografijom, tako da bi ova dva aspekta zapravo mogla biti usko povezana.⁷⁵

4.2.1. Probava

Magijske gеме s medicinskom namjenom najčešće su bile upotrebljavane u svrhu rješavanja probavnih tegoba.⁷⁶ Često su gеме namijenjene rješavanju probavnih smetnji tamnijih boja. Moguće je da je to povezano s naravi određenih probavnih tegoba, primjerice tamnim sekretom koji se pojavljuje u slučaju krvarećih čireva i slično.⁷⁷ Smatra se da su tri tipa magijskih gema bila specijalizirana za ove svrhe.

Avers prvog tipa (v. Sl. 9) na desnoj strani prikazuje oltar na kojem stoje tri cvijeta, a za jedan od cvjetova privezana je ptica ibis koja stoji nalijevo. Neki primjerci čak sa svake strane glavnog prikaza imaju urezanu po jednu kratku krivulju što podsjeća na malu zmiju ili crva. Na reversu se često nalazi zapis *πέσσε* što bi značilo "probavi". Ptica ibis poznata je

⁷⁵ Dasen 2012, 70-71, 73.

⁷⁶ Bonner 1950, 51.

⁷⁷ Mastrocinque 2012, 65.

po tome što se, između ostalog, voli hraniti zmijama i ostalim reptilima što bi moglo upućivati na to da se moć rješavanja određene probavne tegobe izjednačavala s načinom na koji ibis proždire svoj plijen te je to izjednačavanje trebalo poslužiti u svrhu jačanja te magijske moći i u otklanjanju bolesti. Geme s ovim prikazom uglavnom su se nosile oko vrata na način da dodiruju dio tijela ispod kojeg se nalazi bolesni organ.⁷⁸

Sl. 9 Magijska gema s prikazom ibisa privezanog za oltar, hematit, 16 x 12 x 3 mm, 4.- 5. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/776?lang1=default&description1=ibis&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Drugi tip (v. Sl. 10) magijskih gema vezanih uz probavne tegobe je onaj s prikazom *Chnoubisa*. Smatra se da je riječ *Chnoubis* zapravo prijevod imena egipatskog božanstva Hnuma koji se u egipatskoj ikonografiji prikazivao kao čovjek s ovnovom glavom.

⁷⁸ Bonner 1950, 51-53.

Također, Chnoubis se spominje kao astrološki dekan⁷⁹ te se povezuje s amuletima za izlječenje probavnih tegoba.⁸⁰ Prvi dekan lava, imenom *Χνοῦβις*, opisuje se kao zmija s lavljom glavom iz kojih izlaze sunčeve zrake.⁸¹ Uobičajeno je da gema s ovim prikazom imaju zapis *Χνοῦβίς* te simbol koji se sastoji od naizgled tri prekrivena velika slova S što se može povezati sa simbolom za trećeg dekana raka.⁸² No, kako smo već vidjeli kod magijskih gema s prikazom ibisa, zmije su se poistovjećivale s boli u truhu te bi ovaj simbol možda mogao upućivati na prestanak tegoba zahvaljujući magijskoj moći Chnoubisa. Također, ovu tvrdnju bi mogla poduprijeti i činjenica da se zapis *βαροφίτα* (proždirač zmija) pronalazi na ovom tipu gema.⁸³

Sl. 10 Magijska gema s prikazom zmije s lavljom glavom, prazem, 25 x 18 x 6 mm, *Cabinet des médailles*, Pariz
http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/350?lang1=default&description1=chnoubis&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and

⁷⁹ U egipatskoj astronomiji, dekani su bili zasebne zvijezde ili nakupina zvijezda koje su služile u svrhu označavanja noćnih sati i dijelile su egipatsku godinu od 360 dana na desetodnevne intervale, bez dodatnih 5 dana koji su činili zasebnu cjelinu. Tijekom ptolemejskog razdoblja, ovih 36 dekana asimilirano je s helenističkim astrološkim doktrinama te su u tripletima pripisani svakom od 12 zodijskih znakova. No, dekani nisu predstavljali samo sustav za mjerenje vremena i bezlične astronomske elemente, već su oni bili personalizirana bića s imenima, fizičkim karakteristikama i ljekovitim ili zlim moćima za koje se smatralo da se mogu prizvati ili odvratiti uz pomoć amuleta. Po principu zvanom *melothesia*, određeni dio tijela pripisivao bi se određenom dekani. (S.Piperakis, *Decanal Iconography and Natural Materials in the Sacred Book of Hermes to Asclepius*, Greek, Roman and Byzantine Studies 57, 2017 136- 138. Dalje u tekstu: Piperakis 2017.)

⁸⁰ Faraone 2012a, 51.

⁸¹ Piperakis 2017, 151.

⁸² W. M. Shandruk, *A Computational Approach to the Study of Magical Gems*, Chicago 2016, 140.

⁸³ Faraone 2012a, 51. Dalje u tekstu: Shandruk 2016.

Treći tip magijskih gema s digestivnom funkcijom veže se uz prikaz feniksa. (v. Sl. 11) Obično se u središtu prikaza nalazi feniks okrenut ulijevo, a oko glave mu se nalazi nimbus sa sedam Sunčevih zraka. Feniks stoji na ovoidnom objektu, moguće kugli napravljenoj od mire u kojoj je mladi feniks stavljao tijelo svog umrlog roditelja kako bi ga odnio u hram boga Sunca u Heliopolisu. Također, smatra se da je prikaz feniksa postao aktualan u doba Antonina Pija kada se očekivalo novo feniksovo rođenje.⁸⁴ Feniks zajedno s ovoidnim objektom stoji na oltaru, dok se sasvim iznad i ispod njih nalazi po jedan skarabej s raširenim krilima. S obje strane feniksove glave nalazi se po jedna ptica, a s obje strane nogu nešto što izgleda kao prikaz zmije ili crva u obliku obrnutog slova "s". Sa svake strane na samom rubu gema u centralnom dijelu nalazi se po jedan škorpion, a ispod svakog škorpiona pored oltara nalazi se po jedna zmija te po jedan krokodil. Na reversu se nalazi zapis *πέπτε*- probavi, a ispod njega simbol koji se sastoji od naizgled tri prekrížena velika slova S.⁸⁵

Sl. 11 Magijska gema s prikazom feniksa, hematit, 31.2 x 14.7 x 4 mm, Muzej lijepih umjetnosti, Budimpešta (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2?lang1=default&description1=phoenix&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

⁸⁴ Nagy 2012, 79.

⁸⁵ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2?lang1=default&description1=phoenix&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and).

Sva ova tri tipa međusobno su povezana. Osim što imaju zajedničku svrhu, a to je riješiti probavne tegobe, i ikonografski imaju dodirnih točaka. Kod prikaza ibisa i prikaza feniksa, naglašena je njihova karakteristika proždiranja reptila što se metaforički povezuje sa zaustavljanjem tegoba i ozdravljenjem, dok simbol od naizgled tri prekrivena velika slova S povezuje Chnoubis game s onima koje prikazuju pticu feniks. Također, sve tri game povezane su kroz prikaze koje upućuju na egipatski solarni panteon.

4.2.2. Crijevne tegobe

Kod crijevnih tegoba efikasnim su smatrana dva tipa.

Glavni akter prvog tipa je već spomenuti Heraklo (v. sl. 12). Posebnost ovog prikaza je u tome što to nije prikaz osmišljen u doba helenizma, već pripada arhajskom razdoblju grčke povijesti. Scena prikazuje prvi zadatak koji je tirintski kralj Euristej dodijelio Heraklu, a to je ubojstvo nemejskog lava. Uglavnom uvijek takav se prikaz urezuje na crvenom jaspisu, a Bonner nam navodi da Aleksandar iz Trala, grčki medicinar iz 6. st., prepisuje kod bolesti crijeva nositi zlatni prsten s gemom koja prikazuje Herakla kako davi lava. Smatra se da je ova scena kako Heraklo davi lava služila u svrhe zastrašivanja određene crijevne bolesti, odnosno da je sam lav bio personifikacija crijevnih bolova i bolesti. Na reversu ovog prikaza gotovo uvijek se nalaze tri grčka slova kapa. Što su predstavljala ta tri slova nije posve jasno, no smatra se da su predstavljala ili početna slova riječi *κωλική* ili su predstavljala ime demona *Κοκ Κουκ Κουλ* koji se u magijskim tekstovima zazivao kako bi zaustavio vrućicu te se njegova uloga proširila i na crijevne tegobe.⁸⁶

⁸⁶ Bonner 1950, 62-63.

Sl. 12 Magijska gema s prikazom Herakla kako se hrva s lavom, crveni jaspis, 15 x 12 x 2.5 mm, Sveučilište u Michiganu (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/455?lang1=default&description1=Heracles&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Da se ovaj prikaz koristio u magijske svrhe i u predrimsko vrijeme upućuje nam prsten u obliku skarabeja u koji je umetnuta gema s prikazom prvog Heraklovog zadatka i par Horusovih očiju, tzv. udjat očiju (v. sl. 13). Horusovo oko je u Egiptu služilo kao apotropejska zaštita protiv zlih sila, u svrhu generalne zaštite i dobrog zdravlja. Prsten je pronađen u grobu na otoku Cipru koji se datira u 5. st. pr. Kr.⁸⁷

Sl. 13 Amulet s prikazom Herakla kako ubija lava, karneol, 15 x 12 mm, 5. st. pr. Kr., Britanski muzej, London (Faraone 2012a, 53)

⁸⁷ Faraone 2012a, 53.

Drugi tip magijskih gema zadužen za crijevne tegobe je onaj koji odlično ilustrira gema iz Sveučilišta u Michiganu (v. sl. 14) Gema je izrađena od hematita, a prikazuje čovjeka koji na desnoj strani stoji na oltaru, a preko ramena drži vreću. Do oltara je ptica s raširenim krilima, a iznad njega trokutasti oblik. Da je ova gema služila u svrhe izlječenja crijevnih tegoba analogijom nam dokazuje gema s gotovo identičnim takvim prikazom iz Nacionalnog muzeja u Kopenhagenu koja na reversu ima i zapis *πρὸς κωλύνεμον* koji svakako upućuje na količke probleme. U literaturi se predlaže ovu figuru s vrećom na leđima gledati kao grčkog boga Eola koji u vreći drži vjetrove. Eol bi ovdje mogao predstavljati demonsku figuru koja uzrokuje crijevne tegobe (možda probleme s flatulencijom i nadutošću), dok bi ptica bila figura koja je služila kao pozitivna kontrafigura.⁸⁸

Sl. 14 Magijska gema s prikazom boga Eola, hematit, 27 x 10 x 5 mm, Sveučilište u Michiganu (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1335?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&element=1080&multiple_cond=and)

4.2.3. Jetra

Drugo ime za hematit bilo je *hepatitis*, odnosno jetrin kamen. Ova vrsta kamena povezivala se s bogom Aresom, odnosno Marsom jer je željezo, glavni element u tom kamenu, bilo gradivni materijal Aresova oružja. Kako su jetra i Ares bile povezane kroz hematit ilustrira nam gema iz Britanskog muzeja u Londonu (v. Sl. 15) koja na aversu

⁸⁸ C. Bonner, *Aeolus Figured on Colic Amulets*, The Harvard Theological Review, vol. 35, br. 2, 1942, 88.

prikazuje boga u kacigi, tunici, plaštu, visokim čizmama i kopljem u desnoj ruci. Lijevom rukom pridržava štit, a okrenut je nalijevo. Prikaz okružuje zapis: *Ἄρης ἔτεμεν τοῦ ἥπατος τὸν πόνο(ν)*, odnosno "Ares je zaustavio bolove u jetri". Pri izboru ovog kamena u svrhe rješavanja jetrenih tegoba nije bilo važno samo željezo, već i boja samog kamena koji kad se ispolira ima sjaj željeza i jetre.⁸⁹

Sl. 15 Magijska gema s prikazom boga Aresa, 32 x 25 x 5 mm, hematit, Britanski muzej, London (Mastrocinque 2012, 63)

4.2.4. Vrućica

S obzirom na opću raširenu pojavnost vrućica raznih uzroka diljem Mediterana u antičkom svijetu, čudi mali broj magijskih gema napravljenih u tu svrhu. Moguće je da su se gema s općenitom zaštitničkom svrhom smatrale dostatnima kod rješavanja problema s

⁸⁹ Mastrocinque 2012, 63.

vrućicom.⁹⁰ U Muzeju lijepih umjetnosti u Budimpešti sačuvan nam je magijski papirus protiv vrućice napisan u sedam redova (v. Sl. 16).

Sl. 16 Magijski papirus protiv vrućice, 56 x 130 mm, Muzej lijepe umjetnosti, Budimpešta (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/9?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Rukopis odgovara uvježbanom polu kurzivu 4. st. Prizivaju se zaštitničke sile da oslobodi Ammona vrućice i drhtavice koje ga sputavaju. Rekonstrukcija teksta je kako slijedi:

φηγ γη βαλοχρα θαμρα Ζαραχθω

έξορκίδω ύμᾶς κατά τῆς πικρᾶς Ἀνά<γ>κης

Μασκελι Μασκελω Φνουκενταβαωθ

ορεοβαζαγαρ ρηζιχθω ιπόχθων

πυριπηγανυξ· άπάλ<λ>αζον Ἄμμων τοῦ ἔ-

χον< τος > αὐτὸν πυρετὸν καὶ ρίγους, ἤδη ἤδη,

ταχὸ, ταχύ, ἐν τῇ σήμερον.⁹¹

⁹⁰ Bonner 1950, 67.

⁹¹ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/9?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and).

πυρετῶ καὶ ῥίγει, odnosno vrućica i drhtavica, često se kroz antičke tekstove navode zajedno u sintagmi. Još više čudi mali broj amuleta ove vrste općenito s obzirom na velik broj prokletstava koji u sebi sadrže vrućicu i drhtavicu kao kaznu. U *Septuaginti*, prijevodu Biblije s hebrejskog na grčki, vrućica i drhtavica čak se spominju kao kazna onima koji prekrše Božje zapovijedi. Moć takvih prokletstava očito je bila smatrana tolikom da je stanoviti Amfiklo uvrstio vrućicu i drhtavicu u sinov epitaf kao kaznu onima koji oskvrnu njegov grob.⁹²

Jedna od rijetkih gema koja se osvrće na vrućicu i prateću drhtavicu sačuvana je u Muzeju J. P. Getty u Malibuu. Gema nema figuralni prikaz, već samo zapis na aversu i na reversu, a zamoljava Gajino ozdravljenje od vrućice, drhtavice i glavobolje (v. Sl. 17).⁹³ Vrlo često, baš kao i u ovom slučaju, na gemama se nalazi palindromski zapis *Ἀβλαναθαναλβα* u formi krila (*pterygoma*) izveden po principu *deletio morbi*, odnosno u svakom novom redu izbacuje se po jedno slovo što konačno dovodi do nestajanja čitave riječi, a sve u svrhu onesposobljavanja bolesti, tj. demona.

Zanimljivo je da su u ovu svrhu uglavnom korišteni sivkastobijeli ahati što se povezuje s činjenicom da se u antici vjerovalo da određene vrste kamenja, kao što su primjerice ahat ili gorski kristal, imaju moć hlađenja pa su stoga bili od velike pomoći pri tretiranju vrućice.⁹⁴ Plinije nam čak navodi u svome djelu *Naturalis Historia* da kada se ahat ubaci u vodu koja vrije, vrenje prestaje: *...in Persis vero suffitu earum tempestates averti et presteras, flumina sisti — argumentum esse, si in ferventes cortinas additae refrigerent...*⁹⁵

⁹² D. Lincicum, *Greek Deuteronomy's "Fever and Chills" and Their Magical Afterlife*, *Vetus Testamentum*, vol. 58, br. 4/5, 2008, 547-548.

⁹³ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2325?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and).

⁹⁴ Faraone 2012b, 12, 24.

⁹⁵ Plinije, *Naturalis Historia*, knjiga XXXVII, odlomak 142 (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/37*.html).

Sl. 17 Magijska gema s prikazom zapisa protiv vrućice i drhtavice, ahat, 39 x 35x 11 mm, Muzej J. P. Getty, Malibu
http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2325?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and

4.2.5. Bolesti oka

U kategoriji magijskih gema za izlječenje očiju ističe se prikaz guštera koji izgleda kao da se penje uza zid. Primjerak koji se čuva u Egipatskom muzeju u Berlinu (v. Sl. 18) na aversu prikazuje guštera iznad kojeg se nalazi polumjesec, a oko njega u svakom kutu gema su grčka slova koja zajedno čine riječ *πηρά* što bi moglo značiti slijep. Na reversu je zapis koji nalaže oku da bude zdravo: *καθὲ ὀφθαλμῷ*.⁹⁶

Smatra se da je prikaz guštera bio korišten na ovoj kategoriji gema zbog antičke magijske procedure koja je uključivala ovu životinju. Naime, zeleni gušter bio je oslijepljen i stavljen u novu glinenu posudu na devet dana. Zajedno s njim, u posudi se nalazilo i kamenje s urezanim prikazom guštera. Nakon devet dana u posudi, gušteru bi se vratio vid te bi bio pušten na slobodu. Zatim su se gema koje su se u posudi nalazile zajedno s njim trebale koristiti kao lijek kod očnih bolesti.⁹⁷ Što se tiče polumjeseca iznad gušterove glave,

⁹⁶http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1255?lang1=default&description1=lizard&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and.

⁹⁷ Bonner 1950, 70.

pisac Marcellin nam u svojoj knjizi *De medicamentis* navodi da se gušter morao uhvatiti za polumjeseca u opadanju u četvrtak između devetnaestog i dvadeset petog dana rujna i ona osoba koja uhvati guštera mora biti potpuno čedna i neokaljana:

*...observandum etiam, ut luna vetere, id est a luna nona decima in vicensimam quintam, die Iovis Septembri mense capiatur lacerta atque ita remedium fiat, sed ab homine maxime puro atque casto.*⁹⁸

Sl. 18 Magijska gema s prikazom guštera, plazma, 22.9 x 16.5 x 4.5 mm, 2. st., Egipatski muzej, Berlin (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1255?lang1=default&description1=lizard&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

4.2.6. Kukovi

Magijske gema koje su služile u ove svrhe na aversu imaju karakterističan figuralni prikaz žeteoca koji srpom žanje nekoliko klasova žita (v. Sl. 19). U gotovo svim primjercima, revers nosi natpis *σχίωv*, uz kojeg se ponekad nalaze određeni magijski znakovi. Ova riječ je ništa više doli produkt afereze, odnosno ispuštanja početnog elementa u riječi *ισχίωv*- "za kukove". Izbor žeteoca za ovu kategoriju magijskih gema mogao bi se objasniti činjenicom da za obavljanje svog rada žeteoci moraju imati zdrave kukove i

⁹⁸ Marcellin, *De Medicamentis Liber*, G. Helmreich (ur.), Leipzig 1889, 68, CAP. VIII, odlomak 49-50.

moćnost izvođenja gipkih pokreta u tom dijelu tijela. Netko tko je patio od bolova u kukovima na fizičke sposobnosti žeteoca gledao je kao na neki ideal. Obično je ovakav prikaz bio ugraviran na hematitu.⁹⁹

Sl. 19 Magijska gema s prikazom žeteoca, hematit, 33 x 20 x 3.8 mm, 2.-3. st., Muzej lijepih umjetnosti, Budimpešta

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/7?lang1=default&description1=reaper&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

4.2.7. Ubodi škorpiona

Povezanost figuralnog prikaza škorpiona i žutog jaspisa kao medija na kojem je ovaj prikaz bio urezan više je nego očita (v. Sl. 20). Na aversu se nalazi škorpion s osam nogu, a na reversu je zapis *ορθμενυχνιαμβων*, nepoznatog značenja, no bez obzira na to, sasvim sigurno mu se pripisivala određena magijska moć te stoga nije odabran slučajno. Sasvim je prirodna pomisao da su ovakve gеме služile u svrhu zaštite od otrovnog uboda

⁹⁹ Bonner 1950, 72.

škorpiona, veoma poznate opasnosti u mediteranskim zemljama. No, u astrologiji, svakom zviježđu pripisivan je određeni dio ljudskog tijela kojim je ono vladalo i utjecalo u dobrom ili lošem pogledu, a zviježđu škorpiona pripisivali su se spolni organi, stoga je moguće da su ove gema služile ne samo u svrhe zaštite od škorpionovog otrova, već i u svrhe zaštite reproduktivnog sustava općenito.¹⁰⁰ Smatralo se da su zemaljske stvari poslušne onim nebeskim te da nebeska tijela sama po sebi sadrže moćne magijske sile kojima upravljaju pojavnostima na Zemlji.¹⁰¹ Po principu zvanom *decanmelothesia* mikrokozmos tijela odgovarao je makrokozmosu planeta i zvijezda te je ta međusobna uzajamnost davala red naoko slučajnošću vođenom životu i zdravlju.¹⁰² Također, žuti jaspis sam se po sebi smatrao odličnim lijekom protiv uboda škorpiona te se u tom slučaju trebao ili staviti na ubodnu ranu ili samljeti te pomiješanog s vodom nanijeti na ranu ili pak samljevenog popiti s vinom kako bi se otklonila bol uzrokovana ubodom.

Od nekoliko vrsta škorpiona koji obitavaju na istočnom Mediteranu, dvije vrste iznimno su opasne: veliki crni škorpion (*Androctonus crassicauda*) te puno manji žuti palestinski škorpion (*Leiurus quinquestriatus*) koji se puno lakše stapa s okolinom u kojoj obitava te je stoga i manje primjetan. Njegov otrov može usmrtiti dijete i potpuno onesposobiti odraslog čovjeka. Žuta boja gema na kojoj je bio urezan figuralni prikaz škorpiona dakle može imati direktne veze s bojom životinje, a s obzirom da je samo jedna gema pronađena na sjeveru Europe u rijeci Temzi (gema sadrži samo prikaz škorpiona, bez zapisa) gdje ove životinje ne obitavaju moglo bi se zaključiti da su proizvodnja i korištenje ovakvih gema bili ograničeni na škorpionov habitat.¹⁰³

¹⁰⁰ ibid 77-78.

¹⁰¹ *Picatrix* (W. Kiesel (ur.), Seattle 2002, 65).

¹⁰² S. Michel-von Dungern, *Studies on Magical Amulets in the British Museum*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 83. Dalje u tekstu: Michel-von Dungern 2012.

¹⁰³ Faraone 2012a, 55.

Sl. 20 Magijska gema s prikazom škorpiona, žuti jaspis, 15 x 11 x 2 mm, 3. St., Britanski muzej, London (http://classics.mfab.hu/talismans/cbd/719?lang1=default&description1=scorpion&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

4.2.8. Maternica

Ideja da ženska maternica liči naglavačke okrenutoj zemljanoj posudi javlja se kod najranijih grčkih pisaca medicinske tematike. Tradicija takvog prikaza vidljiva je i u kopiji iz oko 900. g djela *Gynecia* Soranusa Efeškog, originalno napisanog u 1./2. st. (v. Sl. 21).

Sl. 21 Prikaz maternice iz oko 900. g. na temelju djela *Gynecia* Soranusa Efeškog, originalno napisanog u 1./2. st. (<https://ancientanatomies.com/2017/12/10/uterine-amulets/>)

Osnovni figuralni prikaz maternice na magijskim gemama (v. Sl. 22) sastoji se od centralne "posude" okrenute naglavačke ispod koje se nalazi objekt nalik na rešetku na koju se nastavlja nešto nalik poluzi ili ključu. Na posudi obično stoje određena egipatska božanstva koja spaja aspekt regeneracije i obnove: Izida koja se povezuje s plodnošću i majčinstvom, njena sestra Neftis, suprug Oziris, Harpokrat- dijete Horus, Bes koji se povezuje sa zaštitom djece i trudnica, Chnoubis, Set, Duamutef čije ime znači "onaj koji obožava svoju majku" te Khnoum, kozmički lončar koji oblikuje svoju djecu na kolu.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Marino 2004, 120, 136, 138.

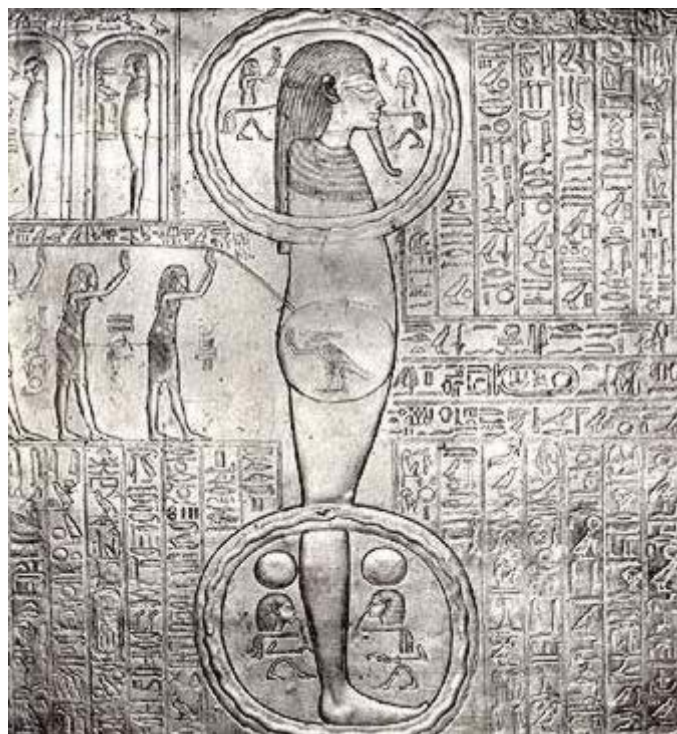

Sl. 22 Magijska gema s prikazom maternice, hematit, 21 x 16 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/150?lang1=default&description1=uterus&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Figuralni prikaz uobičajeno je nadopunjen zapisom *ορωριουθ* na reversu, što bi se moglo odnositi na posebnu demonsku silu vezanu uz generativnu funkciju žene, dok prikaz na aversu obično zaokružuje zmija koja jede vlastiti rep- *Ouroboros*.¹⁰⁵ (v. Sl. 23) Zmija za koju je karakteristično da odbacuje svoju kožu smatrana je simbolom ponovnog rođenja, vječnosti i beskonačnosti. Sve završava i počinje u njenim ustima što simbolizira beskrajno cikličko ponavljanje. Smatralo se da ona čini granicu između dobro uređenog svijeta time ga razdvajajući od kaosa. Također, zmija koja jede vlastiti rep mogla bi se uzeti kao metafora ljudskog života.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Bonner 1950, 79.

¹⁰⁶ G. Bąkowska-Czerner, *Elements of Gnostic Concepts in Depictions on Magical Gems*, *The Polish Journal of the Arts and Culture* 13, 2015, 28. Dalje u tekstu: Bąkowska-Czerner 2015.

Sl.23 Najstariji prikaz zmijske koja jede vlastiti rep, 18. dinastija , Tutankamonova grobnica (<https://www.pinterest.com/pin/192599321539016285/>)

Smatra se da poluga, odnosno ključ maternice predstavlja alat kojim se kontrolira otvaranje, odnosno zatvaranje maternice, tj. reguliranje krvarenja, porođaja i ostalih ginekoloških tegoba¹⁰⁷. Također, često iz baze i usta posude izlaze dijelovi za koje se smatra da predstavljaju maternične ligamente i jajovode. Antički izvori čak uspoređuju izgled ženskih reproduktivnih organa s dijelovima tijela hobotnice, a ona je čak bila i uobičajen dar na proslavi rođenja djeteta. Nadalje, ženski primjerak ove životinje smatran je izdajničkim jer ženka pobjegne kada joj partner biva ulovljen, dok mužjak to ne čini. Možda je sve to, uz ostale karakteristike ove životinje kao što je mogućnost zavlačenja u najskrovitija mjesta te okretnost zbog velikog broja krakova, razlog što se na mnogim

¹⁰⁷ Uz ovu kategoriju gema veže se i tzv. *Soroor-logos*: *COPOOPMEPΦEPTAPBAPMAΦPIOYPPP* koji se u magijskim papirusima pojavljuje kao riječ koja označuje silu koja se povezuje s otvaranjem vratiju i otpuštanjem okova, što se u kontekstu izlječenja maternice povezuje s pravovremenim otvaranjem, odnosno zatvaranjem tog organa. (S. Michel, *Die Magischen Gemmen: Zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin 2004).

magijskim gemama koje se povezuju s maternicom nalazi prikaz koji veoma podsjeća na hobotnicu (v. Sl. 24).

Sl. 24 Magijska gema s prikazom maternice i "hobotnice", hematit, 23x 20 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/747?lang1=default&description1=octopus&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Ideja da se maternica može pomicati svojevoljno kao živo biće te da se njena divlja priroda i njeni naprasiti pokreti trebaju obuzdati, između ostalog uz pomoć *Ouroborosa*, dodatno naglašava mogućnost veze između maternice i hobotnice. Iz zapisa na magijskim gemama koji prikazuju maternicu daje se naslutiti da je tretiraju ili kao božanstvo ili kao nešto o čem se treba brinuti i čemu je potrebna pomoć ili pak kao životinju koju treba obuzdati, a ta ideja potekla je iz Platonovog Timeja. Također, ponekad se u zapisima prijete maternici zazivajući boga Seta kako bi se potakla da se pokori željama onog koji je koristio magijsku gemu: *στάληθι μήτρα μή σε Τυφῶν καταλάβῃ*, naređuje se maternici da ozdravi kako je Set-Tifon ne bi uništio. Geme su uglavnom izrađene od hematita pa je zanimljiva

činjenica da je željezo bilo materijal kojim je Set ubio Apopa te se stoga povezivalo s poražavanjem divljih zvijeri.¹⁰⁸

Možemo zaključiti da se uz game s prikazom maternice vežu dvije tradicije-egipatska i grčka. Egipatska tradicija uglavnom je vidljiva u vizualnoj kompoziciji sastavnih dijelova prikaza: božanstva obuzdavaju maternicu kao neprijatelja pod svojim stopalima simbolički je tjerajući na pokornost i potčinjavanje njihovoj volji, dok je zaokružuje *Ouroboros* u isto vrijeme štiteći je i zarobljavajući je. Također, gemu je prije uporabe bilo potrebno aktivirati, odnosno izvesti određeni ritual koji bi je napunio božanskom i magijskom moći¹⁰⁹. Grčka tradicija primarno je vidljiva u ritualnom proklinjanju maternice, a riječi i formule na gemama mogu se povezati s tipom agresivne magije koja se javlja na kletvenim tablicama (*tabellae defixionis*). Činjenica da bi netko izvodio takve ozbiljne kletve na vlastitom dijelu tijela govori u prilog tome da se maternica nije u potpunosti smatrala dijelom ženinog tijela, već kao životinja koja živi u tijelu te je ponekad neposlušna i pokušava pobjeći čime nanosi štetu osobi u čijem tijelu se nalazi. Game su bile namijenjene da kontroliraju maternicu te da spriječe njeno loše ponašanje unutar tijela te da štite organ i pokušaju ga navesti da dođe u suglasnost s ostatkom tijela.¹¹⁰

Još jedan zanimljiv tip magijske game vezan uz tegobe maternice onaj je s prikazom naoružanog muškarca, odnosno boga Aresa/Marsa na aversu i objekta nalik vazi identificiranog kao maternica na reversu (v. Sl. 25). Uz prikaz boga na aversu stoji zapovijed u stilu *deletio morbi* te naređuje Tantalu da popije krv: *διψᾶς Τάνταλε, αἷμα πίε*.

¹⁰⁸ Marino 2004, 104, 115, 154, 156, 200, 281.

¹⁰⁹ No iako postoji dokaz kroz magijske papiruse da su game prolazile kroz određene rituale aktivacije, većina gema nije prolazila kroz tako kompliciran i sveobuhvatan proces. Jednom kad se ustanovila efikasnost određenog tipa game, nije postojala potreba da svaki zaseban primjerak prolazi kroz taj proces te su se primjerci mogli proizvoditi u velikom broju bez nužne prisutnosti magičara. To bi mogao biti i razlog zašto se amuleti razlikuju u ortografiji koja je ponekad netočna i određenoj izvedbi simbola, a ta degradacija prikaza ima veze upravo s tim serijskim kopiranjem gema bez nužnog referiranja na izvor magijske prakse s kojom je arhetip tog tipa bio povezan. (ibid, 286, 287).

¹¹⁰ ibid 219, 220, 285.

Sl. 25 Magijska gema s prikazom Aresa i maternice, hematit, 38.5 x 25 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/754?lang1=default&description1=Ares&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Na pitanje zašto je baš mitološki Tantal¹¹¹ bio povezan s ovim tipom gema može nam pomoći odlomak iz Homerovog djela *Odiseja* koji opisuje njegove muke:

Ondje i Tantala vidjeh gdje muči se žestokih muka,

On u jezeru stoji, do brade pljuska mu voda.

Žedan hoće da pije, a ne može dohvatit vode.

Kad se god starac sagne želéci vode se napit,

Odmah otklokoće ona i gubi se, a oko njèga

Crno se pokaže tlo, a božja suši ga sila.

Visoka stabla njemu nad glavom se nadnose voćem

(Kruške, sladuni tu i jabuke sà krāsñim plodom

¹¹¹ Zeusov sin Tantal, kralj Frigije, ubio je svoga sina Pelopa, ispekao ga i ponudio za jelo bogovima da iskuša jesu li »sveznajući«; zato trpi tešku kaznu u podzemnom svijetu. (Homer, *Odiseja* (Maretić (prev.), Zagreb 1961, 140, 11. pjevanje, stihovi 582-592. Dalje u tekstu: *Odiseja* 1961.)

Ā smokve slatke cvàtū i masline brsnate ktome);

Uspravi li se starac te hoće l' uhvatit rukom,

Ka oblácima tamnim uzbacuje vjetar tad voće.¹¹²

Čini se da voda u jezeru "bježi" od Tantara kada on krene uhvatiti vode i da intervencija neke božanske ili demonske sile isušuje jezero oko njega. Stoga bismo mogli zaključiti da zapovijed na gemi nema stvarnu intenciju da Tantal popije žensku krv, već je namjera da poveznicom s Tantalovim pokušajem pijenja krvarenje prestane, da se povuče, baš kao što se povukla i voda u jezeru.¹¹³ Geme s invokacijom Tantara izrađene su od hematita, čiju vezu s krvlju smo već spominjali. Još jedan zanimljiv tip game povezan s maternicom je i *incubus*¹¹⁴ gema (v. Sl. 26). Ovaj tip game imao je zaštitničku funkciju kako bi spriječio da demon siluje ženu. Ove game karakterizira prikaz nage žene u čučjećem položaju te prikaz (itifaličkog) magarca. Magarac je ovdje samo *incubus* personifikacija boga Seta koji penetrirajući u trudne žene može izazvati pobačaj. Žena u ruci često drži palicu što se tumači na način da je žena njome mogla nanijeti fizičke ozlijede demonu i tako spriječiti pobačaj. Također, scena s magarcem mogla bi se shvatiti i kao prijetnja maternici kako bi je se navelo da bude poslušna.¹¹⁵

¹¹² *Odiseja* 1961, 140.

¹¹³ Faraone 2012b, 38.

¹¹⁴ *Incubus* je u antici bio smatran demonom u muškom obliku koji dolazi ženama koje spavaju da bi s njima ostvario seksualnu aktivnost. Ženska inačica tog demona zvala se *succubus*. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27481>).

¹¹⁵ Marino 2004, 698, 701-702, 706.

Sl. 26 *Incubus* gema, crveni jaspis, 12 x 16 x 3 mm, Povijesni muzej, Oslo (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3033?lang1=default&description1=donkey&mdesc=false&lang2=default&element=250&multiple_cond=and)

Sljedeći tip gema povezan s maternicom je *kerbenstil*, odnosno *notch style*. Predstavlja najjednostavniju formu gema ove vrste (v. sl. 27). Prikaz je u potpunosti stiliziran, a maternica je predstavljena kao jednostavan ovalni oblik, dok su jajovodi u obliku jednostavne linije. *Chnoubis* je prikazan shematski, ali uglavnom se može razaznati da ta shema predstavlja upravo to božanstvo, dok su ostala božanstva predstavljena u formi vertikalnih ureza s pokojim horizontalnim urezom koji bi trebao predstavljati udove. *Ouroboros* je također shematski prikazan kao linija s urezima koja zaokružuje centralni prikaz. Čini se da je ova skupina gema, iako prepoznata kao skupina koja se veže uz organ maternice, nastala ili kasnije od ostalih prikaza ili je bila jeftinija verzija standardnog prikaza. Iako je za izradu ostalih gema bila potrebna stanovita vještina, za izradu ove skupine bilo je potrebno puno manje vještine jer primjerci zapravo ne posjeduju nikakve fine detalje. Određeni primjerci imaju urezane zapise na reversu, no velik broj njih ima samo urezane linije koje bi se nepismenim ljudima doimale kao slova, no zapravo nisu predstavljale ništa što bi imalo neko značenje.¹¹⁶

¹¹⁶ Marino 2004, 158-159.

Sl. 27 Magijska gema s najjednostavnijim prikazom maternice, hematit, 12 x 12 x 3 mm, 3.-4. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/111?lang1=default&description1=uterus&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

4.3. Nevidljive opasnosti

U ovu kategoriju magijskih gema pripadaju one koje su namijenjene zaštiti od zlih utjecaja koji na dotiču tijelo, već um. Geme imaju zapise kao npr. *φύλασσε, φύλαζον, διαφύλασσε* i sl. te su najvjerojatnije bile namijenjene zaštiti od demonskih neprijatelja, posebice urokljivog oka. Uz urokljivo oko veže se i zavist, *Phthonos*, a kao personifikacija zavidnog oka koje nanosi štetu prikazuje se kao muška figura oko koje se obavija zmija, a njegovo tijelo napada širok spektar divljih životinja: ptice, škorpioni, stonoge, dok su mu noge u okovima. Uz ovaj figuralni prikaz veže se i prateći zapis: *Φθόνε, άτύχι*, odnosno "zavisti, loša ti sreća". Najčešće, gema namijenjena odbijanju urokljivog oka ima apotropejski prikaz širom otvorenog oka, izloženog raznim povredama i napadnuto raznim životinjama.¹¹⁷ (v. Sl. 28)

Sl. 28 Magijska gema s prikazom urokljivog oka, karneol, 12 x 10 mm, Kapitolinski muzeji, Rim (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2221?lang1=default&description1=evil+eye&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

¹¹⁷ Bonner 1950, 95-97.

Tehničko ime za ovaj prikaz nalazimo u djelu *Solomonov zavjet* kada kralj Solomon pred sobom ima 36 dekana zodijaka i traži od njih da kažu svoje ime i karakter. 35. dekan kaže: *Ἐγὼ καὶ Ῥὺξ Φθηνεὼθ καλοῦμαι. Βασκαίνω πάντα ἄνθρωπον. Καταργεῖ με ὁ πολυπαθῆς ὀφθαλμὸς ἐγχαραττόμενος.* U prijevodu bi to značilo: "Moje ime je *Ῥὺξ Φθηνεὼθ*. Bacam pogled zla na svakog čovjeka. Moja moć poništava se prikazom patećeg oka."¹¹⁸ Što se tiče konceptualizacije urokljivog oka u antičkom svijetu, za razliku od ostalih vrsta zlonamjerne magije, urokljivo oko nije bilo ritualizirano, tj. za oslobađanje njegove moći nije bilo potrebno izgovarati posebne jezične magijske formule ili molitve, niti je bilo potrebno obaviti određenu ritualnu radnju. Također, u svrhe aktiviranja moći urokljivog oka, nije bilo potrebno zazivati pojedine magijske sile ili božanstva, urokljivo oko bilo je dostatno samo po sebi. Također, "bacanje" urokljivog oka općenito se smatralo činom koji nije bio kontroliran snagom volje te da zapravo svatko može to učiniti pod određenim okolnostima. Također, već spomenuta zavist i urokljivo oko toliko su usko povezani da ponekad nije moguće razlikovati ih jer i samo mali osjećaj zavisti može potaknuti "bacanje" urokljivog oka makar to osobi nije uopće bila namjera. No, postoji korelacija između osoba koje su sposobne za "bacanje" urokljivog oka i nečeg što se naziva dvostruka zjenica, *pupula duplex.*, što se povezuje sa fiziognomskim vjerovanjem da vanjski izgled čovjeka može naslućivati njegov unutarnji karakter, o čemu nam govori Plinije u svom djelu *Naturalis Historia*¹¹⁹ kada spominje da su oči ogledalo duše:

Oculus unicolor nulli; communi candore omnibus medius colos differens. neque ulla ex parte maiora animi indicia cunctis animalibus, sed homini maxime, id est moderationis, clementiae, misericordiae, odii, amoris, tristitiae, laetitiae. contuitu quoque multiformes, truces, torvi, flagrantes, graves transversi, limi, summissi, blandi. Profecto in oculis animus habitat.

¹¹⁸ *The Testament of Solomon* (F. C. Conybeare (prev.), *Jewish Quarterly Review*, 1898, 26, 105. odlomak).
Dalje u tekstu: *The Testament of Solomon* 1898.

¹¹⁹ Plinije, *Naturalis Historia*, knjiga XI., CAP. 54, odlomak 145.

Iako je za modernog oftalmologa, dijagnoza dvostruke zjenice nemoguća, o toj pojavi nam opet govori Plinije u svom djelu *Naturalis Historia* kada citira helenističke izvore koji navode primjere za duplu zjenicu:

*in eadem Africa familias quasdam effascinantium Isigonus et Nymphodorus, [...] notabilius esse quod pupillas binas in oculis singulis habeant. huius generis et feminas in Scythia, quae Bitiae vocantur, prodit Apollonides. Phylarchus et in Ponto Thibiorum genus multosque alios eiusdem naturae, quorum notas tradit in altero oculo geminam pupillam, in altero equi effigiem; [...]. feminas quidem omnes ubique visu nocere quae duplices pupillas habeant, Cicero quoque apud nos auctor est.*¹²⁰

¹²⁰ A. A. Nuño, *Ocular Pathologies and the Evil Eye in the Early Roman Principate*, *Numen*, vol. 59, br. 4, 2012, 296-297, 299, Plinije, *Naturalis Historia*, knjiga VII., CAP. II, odlomci 16-18.

4.4. Agresivna magija

Magijske game vezane uz agresivnu magiju namijenjene su kontroliranju slobodne volje pojedinca. Najblaži tip game ove vrste je *χαριτήσιον*, korišten za dobivanje naklonosti i uspjeha.¹²¹ Ostale sfere u kojima su se ovakve game primijenjivale bile su pri pokušajima odvrćanja gnjeva, razdvajanja zaljubljenih, kod crne magije i ljubavnih čarolija.

4.4.1. Odvrćanje gnjeva

Korištenje tipa magijske game za odvrćanje gnjeva, odnosno obuzdavanje gnjeva određene osobe, *θυμοκάτοχον*, uopće ne čudi s obzirom na velik spektar situacija u kojima bi se on mogao upotrijebiti, primjerice rob se mogao uteći nadi u magijsku pomoć uslijed brojnih bijesnih ispada svog gospodara, ili je prijestupnik imao želju ublažiti strogost svog suca, ili je možda postojala potreba za ovakvom vrstom pomoći u disfunkcionalnim obiteljima.¹²² Primjer game za obuzdavanje gnjeva sačuvan nam je u Britanskom muzeju u Londonu (v. Sl. 29). Na aversu je prikazana ljudska figura s lavljom glavom okrenutom nalijevo, a oko glave mu se nalazi sedam Sunčevih zraka. Figura je obučena u tuniku, a u desnoj ruci drži *uraeus*, odnosno kobru čija glava je okrenuta prema figuri. Na reversu se između ostalog nalazi i zapis *κατάσχεσ τὸς θυμὸς Τασοί*, odnosno "obuzdaj Tasov gnjev".¹²³

¹²¹ Bonner 1950, 103.

¹²² *ibid.*, 103-104.

¹²³ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/158?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&multiple_cond=and&rpp=100).

Sl. 29 Magijska gema s prikazom ljudske figure s lavljom glavom koja drži kobru, 20 x 16 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/158?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&multiple_cond=and&rpp=100)

4.4.2. Razdvajanje zaljubljenih

Nadalje, drugi spomenuti aspekt agresivne magije sastojao se od čarolija za razdvajanje zaljubljenih, a takvu vrstu čarolije magičari bi zvali *διάκοπος*, odnosno "razdvajatelj". U jednom od Leidenskih papirusa nalazi se uputa za izradu amuleta koji bi bio materijalni izraz ove čarolije. Uputa nalaže da se treba uzeti brončani *stylus* i njime urezati određenu invokaciju na komadić keramike te isti položiti na mjesto koje često posjećuje osoba na koju bi čarolija trebala imati utjecaj, a pritom se treba izgovarati određena magična formula. U invokaciji bi se trebalo tajnim imenima zazivati boga Seta-Tifona, onoga koji potresa svijet, koji voli zbrku, a mrzi smirenje kako bi unio mržnju i neprijateljstvo među osobe koje čarolija namjerava razdvojiti. Ako je namjera čarolije bila da potakne mržnju i neprijateljstvo između dviju žena, trebala ih je usporediti s onima

između Seta i Izide, a ako je namjera bila potaknuti mržnju i neprijateljstvo između dvaju muškaraca, onda ih je čarolija trebala usporediti s onima između Seta i Ozirisa.¹²⁴

Kako bismo ilustrirali ovaj magijski tekst iz Leidenskog papirusa, za primjer ćemo uzeti ekvivalent te čarolije urezanoj na magijskoj gemi iz Britanskog muzeja (v. Sl. 30). Gema nema figuralnih prikaza, već se i na aversu i na reversu sastoji samo od urezanog teksta. Tekst zahtijeva da se Hierakion, sin Serenilin, razdvoji od Serenile, kćeri Didimine: *Χωρίσατε Ήρακίωνα ερακαζ ὄ<v> ἔτεκε Σερηνίλλα ἀπὸ Σερηνίλλας τῆς<v> ἔτεκε Διδύμη.*¹²⁵

Sl. 30 Magijska gema s urezanim čarolijom za razdvajanje, serpentin, 23 x 19 x 3 mm, 4.-5. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/855?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&reference_cat=Bonner%2C+SMA+D.&multiple_cond=and)

4.4.3. Crna magija

Nadalje, postoje magijske game koje svojom eliminacijskom svrhom dotiču sferu crne magije, a zbog svog sadržaja može ih se poistovjetiti s nečim što se naziva *tabella defixionis*, odnosno *κατάδεσμος*- pločica s urezanim kletvom.¹²⁶ Prvi primjerak takve game koju ćemo opisati u ovom radu čuva se u Britanskom muzeju u Londonu (v. Sl. 31). Na

¹²⁴ Bonner 1950, 106.

¹²⁵ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/855?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&reference_cat=Bonner%2C+SMA+D.&multiple_cond=and).

¹²⁶ Bonner 150, 108.

aversu i na reversu isti je figuradni prikaz- mumija omotana od glave do gležnjeva, a iz glave joj strše tri objekta nalik pribadačama. Na aversu se nalazi zapis *Ἡμέρας γόνος Μέμνων κοιμᾶται*, odnosno "Memnon¹²⁷, sin Hemerin, spava", što bi se moglo protumačiti i kao "leži mrtav". Na reversu je pak zapis: *Φιλίππας γόνος Ἀντίπατρος κοιμᾶται*, odnosno "Filipino dijete Antipater spava" te bi se također moglo protumačiti i kao "leži mrtav".¹²⁸ Usporedba mitološkog lika Memnona kao mrtvog s muškarcem Antipaterom jasno ukazuje koja je bila namjera ove magijske game: Antipaterova smrt. Tehnički se ovakva čarolija naziva historiolum jer se referira na mitološki narativ sa željom da se isti ili slični događaji iz tog narativa dogode ponovno.

Sl. 31 Magijska gema s prikazom mumije, jaspis, 26 x 22 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/387?lang1=default&description1=memnon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

¹²⁷Grč. Μέμνων (Mémnōn), u grčkoj mitologiji, etiopski kralj, sin božice Eos (Zore) i kralja Titona, brata trojanskoga kralja Prijama. S četom svojih Etiopljana pohrlio je u pomoć Trojancima; nakon Hektorove smrti postao je zapovjednikom trojanske vojske. Poginuo u junačkoj borbi s Ahilejem, koji ga je doskora slijedio u smrt. Obje božanske majke – Eos i Tetida – izmolile su za svoje sinove besmrtnost. Mit je bio obrađen u izgubljenome cikličkom epu Etiopida (Pjesma o Etiopljaninu), autorom kojega se drži Arktin (iz Mileta). (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40054>).

¹²⁸(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/387?lang1=default&description1=memnon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and).

Sljedeći primjerak gdje možemo primijetiti crnu magiju na djelu čuva se u muzeju Metropolitan u New Yorku (v. Sl. 32).

Sl. 32 Magijska gema s prikazom osakaćenog čovjeka, jaspis, 28 x 20 x 3 mm, 2.-3. st., Muzej Metropolitan, New York
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1111?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=G1&material=6&multiple_cond=and)

Na aversu se nalazi bezglavi i bezruki čovjek kojemu curi krv iz predjela gdje su mu ti dijelovi tijela odrezani. Na sebi nosi tuniku, kilt i čizme. Kraj zglobova ruku prikazani su odrezani dlanovi, a iznad vrata odrubljena glava. Oko centralnog figuralnog prikaza urezani su zapisi *Ἀβλαναθα[va]λβα*, *Ἄβρα[σά]ξ* te *Ἰάω*. Na reversu se nalazi prikaz demona s pijetlovom glavom i zmijskim nogama kojim ćemo se detaljnije pozabaviti kasnije u ovome radu.¹²⁹ Na ovom primjeru očito je da je izrađivač gema ili pak naručitelj imao u vidu određenog čovjeka ili više njih kako bi im naudio, a pri tome mu je trebao pomoći ovaj prikaz. Zanimljivo je da na ovoj gemi ne postoji zapis koji bi upućivao na to za koga je ova gema namijenjena, a ako je namjena ove gema bila da se naudi baš određenom čovjeku svakako bi njegovo ili njeno ime bilo od velike važnosti. To bi se moglo objasniti

¹²⁹(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1111?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=G1&material=6&multiple_cond=and).

činjenicom da je sadržaj ove gema bio upućen svim neprijateljima onoga tko je gemu posjedovao, odnosno svima onima kojima je nosioc htio nanijeti zlo. Također, tu pretpostavku dodatno potvrđuje izbor kamena, odnosno gema kao trajnog materijala na kojem će čarolija biti zapisana, umjesto primjerice komada papirusa. Primjerak već navedene gema sa spominjanjem imena Memnona i Antipatera jedan je od rijetkih slučajeva kada se gema kao materijal koristi kod čarolija vezanih uz crnu magiju čija namjena je ograničena isključivo na jednu individu. ¹³⁰

4.4.4. Ljubavna magija

Smatra se da su korisnici ljubavne magije bili podjednako muškarci kao i žene. Što se muškaraca tiče, iz magijskih je papirusa vidljivo da mlađi muškarci nisu čarolije namjenjivali mladim djevojkama čija se čestitost nastojala vješto čuvati u okrilju svog doma i obitelji niti je glavni i krajnji cilj ovih čarolija bio brak, što bi podrazumijevalo i socijalno napredovanje u društvu, već je primaran cilj ovih čarolija bilo zadovoljavanje seksualnih žudnji prema određenoj ženi te ostvarivanje seksualne dominacije nad njom. ¹³¹

Ljubavne čarolije većinom su bile pisane na papirusu, a ime osobe i ime majke te osobe bili su bitna stavka u čaroliji. Takve čarolije zvale su se *ἀρωγαί*, riječ koja dolazi od glagola *ἄγω*, što znači voditi, odnosno dovesti. ¹³² Termin se po prvi puta navodi u naslovu jedne ljubavne čarolije u 3. st. ¹³³ Ljubavne formule na papirusima veoma su duge te ih na gemama nalazimo vidno skraćene. ¹³⁴ Primjer papirusa s podužom ljubavnom čarolijom čuva se u Novom muzeju u Berlinu (v. Sl. 33). Čarolija zaziva duh umrle osobe (*nekydaimon*) da zapali ljubavlju srce djevojke imenom Karosa te da je prisili da dođe muškarcu imenom Apal. ¹³⁵

¹³⁰ Bonner 1950, 110-111.

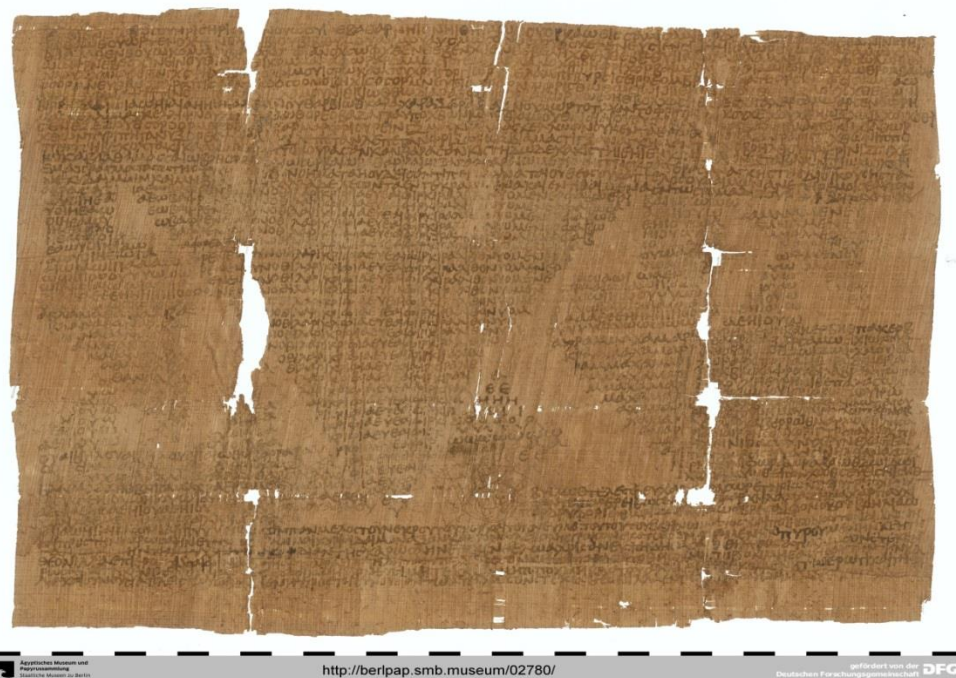
¹³¹ M. W. Dickie, *Who Practised Love-Magic in Classical Antiquity and in the Late Roman World?*, The Classical Quarterly, vol. 50, br. 2, 2000, 571, 577.

¹³² Bonner 1950, 115.

¹³³ C. A. Faraone, *Ancient Greek Love Magic*, Cambridge 2001, 26.

¹³⁴ Bonner 1950, 116.

¹³⁵ (<http://berlpap.smb.museum/amulett-mit-liebeszauber/?lang=en>).

Sl. 33 Magijski papirus s ljubavnom čarolijom, 3.-4. st., Novi muzej, Berlin
<http://berlpap.smb.museum/amulett-mit-liebeszauber/?lang=en>

Jedna od magijskih gema koje ilustriraju tip ljubavnih čarolija *ἀγωγαί* je i ona koja je pripadala kolekciji Edwarda T. Newella (v. Sl. 34). Na aversu se nalazi božica koja u jednoj ruci drži bič, a u drugoj baklju. Identifikacija božice ne može se odrediti sa sigurnošću, no pretpostavlja se da predstavlja Izidu-Hekatu. Oko božice je zapis od 125 grčka slova, no samo dvije riječi imaju značenje. Tek nam revers otkriva svrhu ove gema: *ἄζον Ἀχειλλᾶν ὃν ἔτεκεν Σεραπιάς Διονυσιάτι ἦν (ἦτ na kamenu) ἔτοκεν Σεραπιάς* što bi značilo "Dovedi Ahileja, sina Serapije, Dioniziji, kćeri Serapije". Na reversu postoji još jedan zapis, vremenski kasniji od prethodnog, kojeg je vjerojatno nadodala sama nositeljica gema: *ἢ ἄζον ἢ κατάκλεινον*, što bi značilo: "Ili ga dovedi nazad, ili mu nanesi zlo".¹³⁶

¹³⁶ Bonner 1950, 116-118.

Sl. 34 Magijska gema s prikazom ljubavne čarolije tipa ἀγῶγαι, 44 x 32 x 4 mm (Bonner 1950, tabla VII)

Nadalje, postoji još figuralnih prikaza koji su se upotrebljavali u svrhu izrade magijskih gema s ljubavnom namjenom. Jedan od tih je i prikaz Erosa, Psihe i Afrodite (v. Sl. 35). Naizgled bi nam se to činilo kao uobičajeni mitološki figuralni prikaz bez magijskih konotacija da nam nije ostao sačuvan tekst koji baš ovaj prikaz prepisuje u magijske svrhe. Radi se o ljubavnoj čaroliji sačuvanoj na papirusu koja se zove "Dardanov mač". Prema tom receptu, na komad magnetita treba urezati prikaz Afrodite koja jaše na Psihi i lijevom joj rukom drži kosu, a ispod njih Erosa koji stoji na globusu i u ruci drži baklju kojom pali Psihu. Iznad Afrodite i ispod Erosa trebalo bi urezati određene magijske riječi i imena, dok bi na reversu trebao biti prikaz Erosa i Psihe kako se grle. Kamen se nakon toga treba posvetiti, što između ostalog uključuje da ga korisnik stavi pod jezik pritom zazivajući boga Erosa i moleći ga da mu pribavi ljubav i naklonost te i te osobe.¹³⁷

¹³⁷ ibid 120.

Seal impression

Seal impression

Sl. 35 Magijska gema s prikazom recepta iz "Dardanovog mača", jaspis, 27.5 x 22 x 6 mm, sadašnja lokacija nepoznata

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1555?lang1=default&description1=psyche&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Dio figuralnog prikaza koji se prepisuje u receptu iz "Dardanovog mača" vidimo i na gemi od magnetita koja se čuva u Muzeju J. Paul Getty u Malibuu (v. Sl. 36). Na aversu vidimo zagrljene Psihu i Erosa te oko njih *voces magicae*.

Sl. 36 Magijska gema s prikazom Erosa i Psihe, magnetit, 16 x 14 mm, Muzej J. Paul Getty, Malibu

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2385?lang1=default&description1=psyche&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

U ovu grupu gema mogu se svrstati i one s prikazom Afrodite Anadiomene¹³⁸. Te gema su obično izrađene od lapis lazulija ili od nekog drugog plavkastog kamena, a za njih je tipično što uz prikaz Afrodite obično imaju i zapis *αρρωριφρασις* (v. Sl. 37).¹³⁹ U djelu *Cyranides* spominje se kako prikaz Afrodite treba ugravirati u kamen koji se tamo naziva *euanthes* kako bi bili voljeni ne samo od strane ljudi, već i od strane božanstava i demona te kako bi od vas bježale divlje zvijeri. Dakle, može se zaključiti da takva gema služi kao ljubavna čarolija namijenjena ljudima, božanstvima i demonima, ali i kao zaštita od divljih zvijeri. Također, takva gema bi osobu učinila šarmantnom, osigurala bi mu *χάρις*- šarm. Nadalje, ako bi se ispod safira s urezanim prikazom Afrodite nosilo desno oko ptice vijoglava između ostalog dobio bi i svaku sudsku parnicu. Što se tiče zapisa *αρρωριφρασις*, Waegeman to objašnjava pomoću informacija koje nam pruža Filostrat u svom djelu *Vita Apollonii*. On opisuje babilonsku sudnicu čija kupola je ukrašena lapis lazulijem kako bi nalikovala nebesima i slikama božanstava, a sa stropa vise četiri zlatna vijoglava kako bi kralja-suca podsjećala na božicu pravde Adrestiju. Ovaj odlomak iz Filostratovog djela može se usporediti s kamenom pločom pronađenom u Abu Habbahu, nekadašnjem babilonskom gradu Siparu (v. Sl. 38). Scena predstavlja štovanje boga Sunca Šamaša u hramu. U polju iznad boga Sunca nalaze se simboli Sunca, Mjeseca i osmerokrake zvijezde koja predstavlja božicu plodnosti i ljubavi Ištar koja se izjednačava u svojoj funkciji s rimskom božicom Venerom, odnosno grčkom božicom Afroditom. Hram je prikazan kako stoji na nebeskom oceanu. U tekstu se bog spominje i kao sudac te se opisuje kako su u hramu napravljeni novi prikazi boga od zlata i lapis lazulija tijekom vladavine Nabu-apluidina. Afroditu s ovog prikaza bismo mogli usporediti s božicom Adrestijom iz Filostratovog odlomka što ni ne čudi jer je Afrodita između ostalog imala i funkciju zaštitnice magistrata na grčkom kopnu i u Maloj Aziji. Zaključak bi bio da je Afrodita imala dvojaku prirodu- nebesku kao Afrodita Uranija štovanu među semitskim zajednicama Sirije, Asirije, Babilonije i Fenicije te zemaljsku kao Afrodita Pandemos. Plava boja kamena na kojem se Afrodita obično urezivala predstavlja nebesa, a safir koji se predlaže

¹³⁸ Grč. *ἀναδιουμένη*: koja izranja, uobičajen nadimak za grčku božicu Afroditu, potekao iz mita o njezinu rođenju iz morske pjene, koji je zabilježio već Heziod. Taj je motiv čest na skulpturama i slikama (Fidija, Apel, S. Botticelli i dr.) (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2401>).

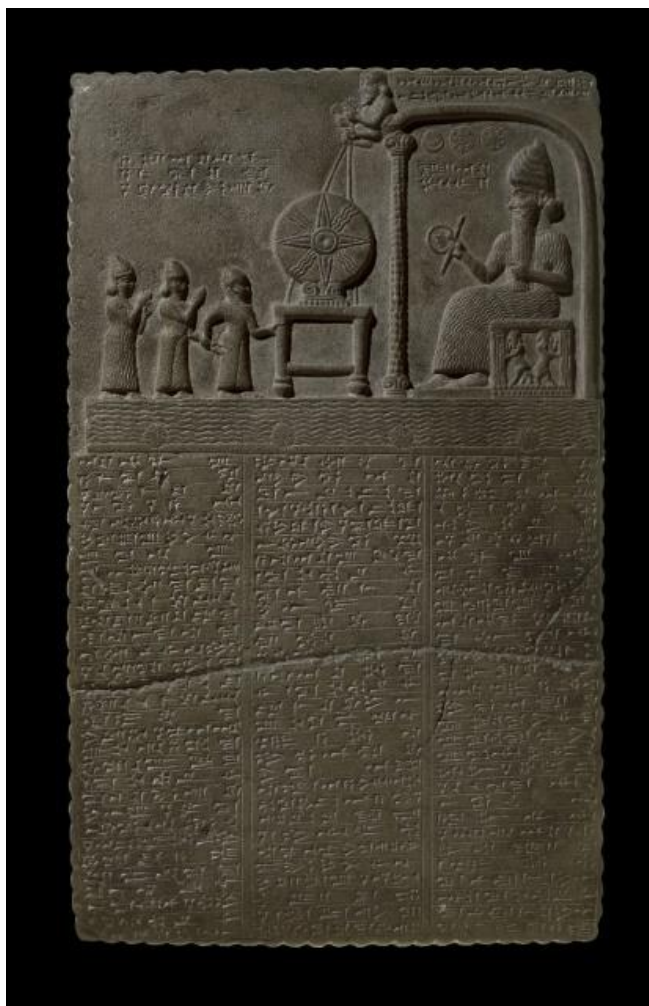
¹³⁹ Faraone 2012a, 54.

na grčkom se zove *σάππειρος* čija hebrejska transliteracija u grčki glasi *σαφειρ*. Dakle, nameće se pitanje može li drugi dio tajnog Afroditina imena *αρρωριφρασις* zapravo biti anagram riječi *σαφειρ*? Prvi dio imena Waegeman objašnjava drugim zemaljskim aspektom božice Afrodite koji podrazumijeva plodnost i seksualnost te to povezuje s glagolom *ἀρόω* što znači orati, sijati, začeti te riječju *ἄρουρα*, poetskim izrazom za plodnu ženu. Ako je ova Waegemanina interpretacija točna, Afroditino magijsko ime *αρρωριφρασις* trebalo bi u jednoj riječi iskazivati njenu dualnost kao božice plodnosti i božice nebesa te kombinirajući njene obje moći magijsku gemu učiniti još snažnijom.¹⁴⁰

Sl. 37 Magijska gema s prikazom Afrodite, lapis lazuli, 12 x 9.5 x 2 mm, 3. st. Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/478?lang1=default&description1=aphrodite+anadyomene&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

¹⁴⁰ Waegeman 1992, 239-242, Filostrat, *Vita Apollonii*, knjiga I., *CAP.* 25.

Sl. 38 Kamena ploča iz Sipara s prikazom boga Sunca, 29.2 x 17.8 mm, 860.-850. g. pr. Kr., Britanski muzej, London
(https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=282224&partId=1)

5. Analiza odabranih ikonografskih prikaza

Budući da bi referiranje na svaki ikonografski prikaz zastupljen na magijskim gemama premašivao granice ovog rada, u svrhu njihovog razumijevanja, pružanja dubljeg uvida u magijske game i način njihovog funkcioniranja ovdje su zastupljeni samo pojedini prikazi koji su u većem broju zastupljeni na njima i za koje postoji dovoljno referenci za njihovo opisivanje.

5.1. Abrasax: bog sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom

Ovaj ikonografski prikaz zvan Abrasax na gemama se prikazuje frontalno, dok je pijetlova glava obično okrenuta udesno, tek ponekad ulijevo. Na većini primjeraka pijetlova krijesta i podbradak detaljno su prikazani. Ruke i trup izraženih mišića ljudski su, a figura ponekad nosi tuniku kratkih rukava i oklop. U desnoj ruci obično je bič, dok u lijevoj obično drži okrugli štit. Čudovište uglavnom ima vojni kilt ispod kojeg izlaze zmijske noge. Analogiju sa zmijskim nogama možemo zapaziti i na oltaru iz Pergama koji se datira u prvu polovicu 2. st. pr. Kr. (vidi Sl. 39) Baza ovog oltara u reljefnom prikazu prikazuje gigantomahiju, odnosno borbu između olimpskih bogova i giganata. Giganti su prikazani u ljudskom obliku sa zmijskim nogama.¹⁴¹ Pretpostavlja se da iza ovog grčkog prikaza stoji utjecaj bliskoistočnih htoničkih božanstava sa simbolikom zmijskih nogu.¹⁴²

¹⁴¹ Bonner 1950, 123-124.

¹⁴² (<https://www.sunokisis.org/surs/2014/09/17/morphing-monsters/>).

Sl. 39 Dio reljefnog prikaza giganta s baze oltara u Pergamu, prva polovica 2. st. pr. Kr., Pergamski muzej, Berlin (https://en.wikipedia.org/wiki/Pergamon_Altar#/media/File:Pergamonmuseum_-_Antikensammlung_-_Pergamonaltar_22.jpg)

Što se tiče prikaza pijetlove glave i njenog simboličkog podrijetla, smatra se da je pijetao svoje mitološko značenje prvo dobio u Perziji koja je i u velikoj blizini Indije odakle ova ptica i potječe. Perzijske religijske knjige nam pokazuju da je ova ptica tamo smatrana svetom i da ima posebne moći koje se očituju u činjenici da je predstavljena kao saveznik svijetla i dobrote te kao neprijatelj zlu i demonskim bićima, no kombinacija pijetla i zmijske nije tipična za Perzijance jer je po njihovom vjerovanju zmijska zlo biće. Prema Pausaniji, pijetao je povezan sa štovanjem Sunca, čiji jutarnji izlazak ta ptica i najavljuje. Stoga ne čudi da je generalno pravilo da je ikonografski tip *abrasax* obično prikazan u kombinaciji sa solarnim božanstvima (primjerice Harpokratom, Mitrom, Helijem, *Chnoubisom*) te možemo zaključiti da je ovaj tip gema u svim svojim varijacijama nesumnjivo solarnog karaktera (v. Sl. 40, 41). Što se tiče same riječi *abrasax*, smatra se da to nije vlastito ime demona s pijetlovom glavom i zmijskim nogama jer se ta riječ pojavljuje i na drugim gemama bez ovog figuralnog prikaza. Prema tome, ta riječ bi mogla jednostavno predstavljati moć kao takvu. Zbog svojih naizgled nepovezanih sastavnih dijelova, moguće je da je ovo božanstvo namjerno izmišljeno od strane određenog učitelja

ili magijske škole.¹⁴³ Ranokršćanski autor Tertulijan iz 2.-3. st. poznat po svojim djelima protiv krivovjerstva, uključujući njemu suvremenu sektu gnostika, u svom djelu *Adversus omnes haereses* spominje Bazilida, ranokršćanskog gnostičkog vjerskog učitelja iz 2. st. za kojeg navodi da tvrdi da postoji vrhovno božanstvo imenom *Abrasax* koje je stvorilo um, riječ, providnost, vrlinu i mudrost te da su od njih potekla kraljevstva, moći i anđeli koji su stvorili 365 nebesa i svijet, a sve u čast *Abraxasa*, čije ime u sebi sadrži taj broj¹⁴⁴:

Postea Basilides haereticus erupit. Hic

esse dicit summum deum nomine Abraxan, quo mentem creatam,

quam Graece νοῦν appellat; inde verbum; ex illo providentiam,

uirtutem et sapientiam, ex ipsis inde principatus et potestates

et angelos factos, deinde infinitas angelorum editiones et

probolas, ab istis angelis trecentos sexaginta quinque caelos institutos,

*et mundum in honore Abraxae, cuius nomen hunc in se habebat numerum computatum.*¹⁴⁵

¹⁴³ Bonner 1950, 125-127, 134-135.

¹⁴⁴ Tertulijan, *Adversus omnes haereses* (A. Menzies (ur.), Ante-Nicene Fathers, vol. 3, 2006, 1131).

¹⁴⁵ Tertulijan, *Adversus omnes haereses* (http://www.tertullian.org/latin/adversus_omnes_haereses.htm), CAP. 1, odlomak 5.

Sl. 40 Magijska gema s prikazom boga sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom, jaspis, 17 x 13 x 2 mm,
Cabinet des Médailles, Pariz
http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3118?lang1=default&description1=cock-headed+anguipes&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Sl. 41 Magijska gema s prikazom boga sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom, jaspis, 18 x 13 x 5.6 mm,
Cabinet des Médailles, Pariz
http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3525?lang1=default&description1=cock-headed+anguipes&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

5.2. Harpokrat

Harpokrat je helenistička verzija Horusa kao djeteta, a na gemama se najčešće prikazuje kako sjedi na cvijetu lotusa ili u čamcu, a vrlo često i kako sjedi na cvijetu lotusa koji izlazi iz sredine čamca.¹⁴⁶ Povezanost Harpokrata i cvijeta lotusa može se objasniti mitom o njegovom postanku. Naime, prema Plutarhovom opisu mita, Oziris, koji je bio oženjen svojim dvjema sestrama Izidom i Neftis, zamjerio se svome zlom bratu Setu te kako bi ga se riješio, Set je organizirao banket na koji je pozvao Ozirisa i svoje pristaše. Kao nagrada na tom banketu, nudila se škrinja koja bi bila darovana onom koji bi stao u nju. Naravno, škrinja je bila dizajnirana tako da samo Oziris može stati u nju. Kada je Oziris ušao u škrinju, ona se naglo zatvorila i završila u rijeci Nil čije struje su je odvele do grada Biblosa gdje ju je pronašla Izida. No Set je ukrao truplo, raskomadao ga na 14 ili 16 dijelova te ga ponovno bacio u Nil. No Izida je našla i sastavila sve dijelove te začela dijete s preminulim Ozirisom. Rodivši Harpokrata, Izida ga je sakrila među cvjetovima lotosa i nasadima papirusa sve dok ne izraste u mladića.¹⁴⁷ Grčki filozof Jamblih iz Halkide nam u svom djelu *De mysteriis Aegyptiorum* dodatno pojašnjava simboliku cvijeta lotosa kada kaže da sjedenje na cvijetu lotusa implicira nadmoćnost nad blatom, bez da se blato uopće dodirne, te se time pokazuje intelektualno i nebesko vodstvo.¹⁴⁸

Popularnost ovog božanstva u antici bila je golema, ne samo da se štovao u matičnom Egiptu (posebice u Aleksandriji), već se njegovo štovanje protezalo na golemom prostoru grčko-rimskog svijeta stigavši čak do Velike Britanije gdje su pronađene skulpture i oltari posvećeni njemu. Zanimljivo je da štovanje Horusa kao djeteta u prethelenističko vrijeme nije bilo značajno, no spominje se već u Tekstovima piramida pronađenih u grobnici faraona Unasa u Sakari iz oko 2350. g. pr. Kr. Već tada, opisuje se kao dijete s prstom u ustima. Budući da se pojavljuje u ovom važnom tekstu, smatra se da njegovo postojanje seže još u predinastička vremena. Ime Harpokrat počelo se koristiti u doba

¹⁴⁶ Bonner 1950, 140.

¹⁴⁷ J. D. Cooney, *Harpocrates- the Dutiful Son*, The Bulletin of the Cleveland Museum of Art, vol. 59, br. 10, 1972, 289. Dalje u tekstu: Cooney 1972.

¹⁴⁸ E. Pachoumi, *The Concepts of the Divine in the Greek Magical Papyri*, Tübingen 2015, 65. Dalje u tekstu: Pachoumi 2015, Jamblih, *De mysteriis Aegyptiorum*, VII.2.251..14—252.2.

helenizma, a označavalo je heleniziranu verziju egipatskog imena *Har-pi-chrod* što znači Horus-dijete.¹⁴⁹ U gnostičkoj teologiji uspoređivao se s Isusom Kristom, odnosno Isusom Kristom kao djetetom, dok je Horus bio ekvivalent odraslog Isusa Krista. U grčko-rimskoj kulturi identificirao se s božanstvima Apolonom, Helijem, Heraklom, Erosom, a ponekad i Kronom.¹⁵⁰

Najčešći tip gema ima prikaz Harpokrata kao nagog djeteta koje sjedi u čamcu ili na cvijetu lotosa koji izlazi iz čamca, a oko njega su grupe životinja od po tri primjerka u svakoj, okrenute prema njemu u znaku štovanja. Kada je tip cjelovit, postava likova na gemi je sljedeća: iznad Harpokrata nalaze se tri skarabeja, s jedne strane grupa od tri koze, a s druge strane grupa od tri ptice (uglavnom se prepoznaju kao jastrebovi), dok se ispod Harpokrata nalaze tri krokodila i tri kobre. (v. Sl. 42)

Sl. 42 Magijska gema s prikazom Harpokrata okruženog životinjama, heliotrop, 21.5 x 18 x 3.5 mm, 2.-3. st., Muzej Fitzwilliam, Cambridge (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/99?lang1=default&description1=harpocrates&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

¹⁴⁹ Cooney 1972, 287-288.

¹⁵⁰ Bąkowska-Czerner 2015, 31.

Bog je uobičajeno okrunjen Sunčevim diskom, a preko lijevog ramena drži mlatilo, dok mu je desna ruka dignuta prema ustima. U polju prikaza često se nalaze još i zvijezda te polumjesec.¹⁵¹

Što se tiče prikaza Harpokrata kao djeteta koje ustima prinosi prst, taj prikaz bi se izvorno trebao smatrati ne kao znak šutnje, jer kao što smo već vidjeli iz Harpokratovog opisa u Tekstovima piramida, prst se originalno nalazio u ustima kao indicacija djetinjstva, a ne na usnama (tzv. *signum harpocraticum*). Čak i hijeroglif za dijete (𓆎) predstavlja dijete koje cucla prst. No grčki i rimski prikazi preferiraju varijantu gdje božanstvo prinosi prst usnama kao znak šutnje. Decim Auzonije, rimski pjesnik i učitelj retorike iz 4. st. referira se na Harpokrata kao egipatskog boga šutnje (*Sigalion Aegyptius*).¹⁵²

Harpokrata se na gemama često prikazuje i kao nestašno dijete što možemo povezati i s karakteristikama grčkog boga Erosa. Primjer toga su magijske game koje prikazuju Harpokrata kako jaše gusku¹⁵³ (v. Sl. 43).¹⁵⁴

¹⁵¹ Bonner 1950, 140.

¹⁵² Shandruk 2016, 119-120.

¹⁵³ Guska je u ovom slučaju mogla poslužiti i u druge svrhe osim ukazivanja na Harpokratovu nestašnost i njegovu odrednicu kao djeteta. Naime, guska je u Egiptu bila intrinzično povezana s Raom, bogom Sunca te kultom plodnosti. Prema mitu, na početku svijeta postojala je nebeska guska *Gengen Wer* koja je snijela jaje koje je zapravo bilo Sunce. Također, Diodor Sikulski nam govori o pravilima ponašanja egipatskog faraona te je zanimljivo da kada spominje njegovu prehranu napominje da je jedino meso koje je faraon smio jesti bilo ono teleta i guske. (E. A. Armstrong, *The Symbolism of the Swan and the Goose*, Folklore, vol. 55, br. 2, 1944, 55, Diodor Sikulski, *Βιβλιοθήκη*, I, 70) Zajedničko prikazivanje Harpokrata i guske moglo bi dakle ukazivati na Harpokratovu povezanost s kultom Sunca te njegovu karakteristiku donosioca dobra i plodnosti.

¹⁵⁴ Bonner 1950, 144.

Sl. 43 Magijska gema s prikazom boga Harpokrata kako jaše gusku, lapis lazuli, 19 x 15 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London
http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/535?lang1=default&description1=goose&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and

Još jedna zanimljiva činjenica je i ta da je egipatski hijeroglif koji označava sina predstavljao gusku (𓆎). Horapolo u svom djelu *Hieroglyphica* s kraja 4. st. objašnjava da kada su željeli označiti riječ "sin", Egipćani bi nacrtali gusku iz porodice *Chenalopex* jer je ta životinja veoma posvećena svojim potomcima jer u slučaju da bivaju progonjeni, majka i otac predaju se progoniteljima kako bi im mladi ostali spašeni. Horapolo nadalje objašnjava da kada se guska prikazuje s globusom, označava sina Sunca, odnosno faraona.¹⁵⁵ Napose tijekom 2. i 3. st. na određenom broju gema izrađenih od lapis lazulija nalazi se prikaz Harpokrata kako jaše gusku s pratećim zapisom *κρατουαθ*, što bi značilo "jedinstveni sin".¹⁵⁶

Sljedeći zanimljiv prikaz Harpokrata na magijskim gemama je onaj koji prikazuje Izidu kako doji malenog Harpokrata (*Isis lactans*), a ovu figuralnu kompoziciju obično upotpunjuje bog Bes, božanstvo koje se smatralo zaštitnikom kućanstava, majki, djece i

¹⁵⁵ Horapolo, *Hieroglyphica* (A. T. Cory (ur.), Cambridge 1840, 73). Dalje u tekstu: Horapolo 1840.

¹⁵⁶ A. Mastrocinque, *Birds and Love in Greek and Roman Religion*, u: P. A. Johnston, A. Mastrocinque i S. Papaioannou (ur.), *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*, Cambridge 2016, 221.

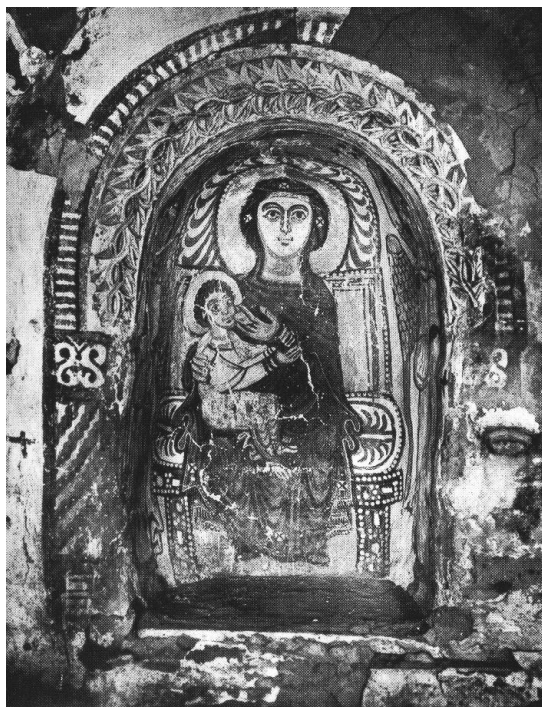
rađanja (v. Sl. 44). Također, smatran je zaštitnikom svega što je dobro i neprijateljem svega što je zlo.

Sl. 44 Magijska gema s prikazom *Isis lactans*, serpentin, 24 x 19.3 x 3 mm, 2.-3. st., Kolekcija Skoluda, Hamburg

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1605?lang1=default&description1=isis+lactans&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Prikaz Izide koja doji može se zabilježiti od otprilike 700. g. pr. Kr. do otprilike 4. st. Metaforički gledano, mlijeko koje proizlazi iz božanske figure predstavlja hranu života. Često se izvodi poveznica između ovog figuralnog prikaza Izide koja doji s prikazom Marije koja doji malog Isusa (*Maria lactans*) za koji se smatra da se pojavio u Egiptu oko 700. g. (v. Sl. 45)

Sl. 45 Prikaz *Maria lactans* na freski u samostanu u Sakari, 7. st., Koptski muzej, Kairo (Higgins 2012, 88)

No budući da još uvijek nije pronađen nijedan prikaz Izide koja doji koji bi se datirao poslije 4. st., a niti prikaz Marije koja doji koji bi se datirao prije 700. g. ne može se sa znanstvenom sigurnošću govoriti o direktnom figuralnom prijenosu iz jednog prikaza u drugi.¹⁵⁷

Nadalje, još jedan zanimljiv prikaz Harpokrata na magijskim gemama je i onaj gdje je bog prikazan kako u ruci drži rog obilja (*cornucopia*) (vidi Sl. 46). Osim što je bio smatran bogom tišine, tajni i povjerljivosti u grčko-rimskom svijetu, nosio je i epitet boga dobre sreće i plodnosti. U brojnim *terracota* prikazima, bog je prikazan kao mladić s rogom obilja i itifaličkim prijavovskim značajkama (v. Sl. 47). Često se zbog toga što je bio popularan bog plodnosti i obilja na spomenicima označuje kao Karpokrat, što se smatra produktom lažne etimologije od strane Grka koji su pokušali iznaći određeno značenje iz

¹⁵⁷ (S. Higgins, *Divine Mothers- The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans Iconography*, *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies* 3-4, 2012, 71, 73.)

prvog dijela njegovog imena te to povezali s grčkom riječju *καρποφόρος*, što bi značilo plodonosan.¹⁵⁸

Sl. 46 Magijska gema s prikazom Harpokrata koji u ruci drži kornukopiju, heliotrop, 13 x 10 x 2 mm, 2.-3. st., Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/507?lang1=default&description1=cornucopia&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Sl. 47 Prikaz itifaličkog Harpokrata na komadu terakote, 1.-2. st. (<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/ancient-egyptian-terracotta-figure-of-ithyphallic-harpocrates-5882154-details.aspx>)

¹⁵⁸ M. Marcovich, *Studies in Graeco-Roman Religions*, Leiden 1988, 42-43.

5.3. Solarni tipovi

Uz već spomenute prikaze *Chnoubis* i *abrasax* tipa te Harpokrata koji odaju solarne konotacije, postoji još ikonografskih kompozicija koje možemo povezati s tom značajkom.

5.3.1. Helije

Grčki tipološki prikaz boga Helija koji ne pokazuje nikakve poveznice korištenja u magijske svrhe dobro je poznat s gema iz ranijih razdoblja antike, no u razdoblju Rimskog Carstva prilagođava se magičnoj uporabi tako da se ili kombinira s drugim tipovima korištenim u magične svrhe ili se upotpunjuje magičnim riječima, odnosno formulama.¹⁵⁹ U grčkim magijskim papirusima, bog Sunca jedan je od najmoćnijih i najčešće zazivanih božanstava.¹⁶⁰ U djelu *Homērikoi Hymnoi* nepoznatog autora, 31. himna odnosi se na boga Helija koja ga opisuje kako se vozi u svojim kolima obasjavajući ljude i besmrtnne bogove:

...γῆμε γὰρ Εὐρυφάεσσαν ἀγακλειτὴν Ὑπερίων,

5 αὐτοκασιγνήτην, ἣ οἱ τέκε κάλλιμα τέκνα,

Ἡῶ τε ῥοδόπηχυν ἐνπλόκαμόν τε Σελήνην

Ἡέλιόν τ' ἀκάμαντ', ἐπιείκελον ἀθανάτοισιν,

ὃς φαίνει θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσιν

ἵπποις ἐμβεβαῶς: σμερδὸν δ' ὃ γε δέρκεται ὄσσοις

10 χρυσέης ἐκ κόρυθος: λαμπραὶ δ' ἀκτῖνες ἀπ' αὐτοῦ

αἰγλήεν στίλβουσι παρὰ κροτάφων δέ τ' ἔθειραι

λαμπραὶ ἀπὸ κρατὸς χαρίεν κατέχουσι πρόσωπον

τηλαυγές: καλὸν δὲ περὶ χροῖ λάμπεται ἔσθος

λεπτουργές, πνοιῆ ἀνέμων: ὕπο δ' ἄρσενες ἵπποι.

¹⁵⁹ Bonner 1950, 148.

¹⁶⁰ Pachoumi 2015, 63.

15 ἔνθ' ἄρ' ὃ γε στήσας χρυσόζυγον ἄρμα καὶ ἵππους,

[αὐτόθι παύεται ἄκρου ἐπ' οὐρανοῦ, εἰσόκεν αὖτις]

θεσπέσιος πέμπησι δι' οὐρανοῦ Ὠκεανόνδε...¹⁶¹

Magijske game na kojima je bog Helije tipološki možemo podijeliti na četiri glavne skupine: 1) onu u kojoj Helije stoji u kvadrigi¹⁶² s frontalnim stavom ili iz profila

2) onu u kojoj Helije stoji držeći bič u ruci

3) onu u kojoj Helije jaše lava

4) onu u kojoj je frontalno prikazana samo Helijeva glava.

Prvu skupinu ilustrira nam gema iz Muzeja arheologije Kelsey u Michiganu (v. Sl. 48). Riječ je o hematitu na čijem se aversu nalazi Helije vidljiv iz profila kako stoji u kvadrigi. U lijevoj ruci drži bič, dok mu je desna uzdignuta u znak pozdrava. Oko glave mu se nalazi šest Sunčevih zraka, a obučen je u tuniku i plašt. Oko tog centralnog prikaza nalazi se 6 osmerokrakih zvijezda te imena anđela Μιχαήλ, Σαβαήλ, Ραφαήλ. Na reversu se nalazi božica Nika vidljiva iz profila kako u ruci drži vijenac i palminu granu, a njen prikaz zaokružuju zapisi Ραχαήλ te Ἀβρασάξ.¹⁶³

¹⁶¹

Homērikoi

Hymnoi

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0137%3Ahymn%3D31>)

¹⁶² Ideja o Sunčevim kolima u kojima se vozi bog Sunca indoeuropska je. (Pachoumi 2015, 65) Najstariji dosad poznati prikaz Sunčevih kola Sunčeva su kola iz Trundholma u Danskoj otkrivena 1902. g. u močvari. Datiraju se u otprilike 1400. g. pr. Kr. (<https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-bronze-age/the-sun-chariot/>)

¹⁶³ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/467?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Sl. 48 Magijska gema s prikazom Helija u kvadrigi, hematit, 30 x 25 x 4 mm, Muzej arheologije Kelsey, Michigan

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/467?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Drugu skupinu ilustrira nam gema iz Britanskog muzeja u Londonu (v. Sl. 49). Riječ je o heliotropu na čijem je aversu prikazan Helije kako stoji držeći u lijevoj ruči bič, a desnu pridižući u znak pozdrava. Bog nosi čizme i plašt presavijen preko lijeve ruke. Oko glave mu se nalaze tri Sunčeve zrake, a iznad nje četiri osmerokrake zvijezde. Pored desne noge Helija nalazi se maleni oltar. Na reversu se nalazi zapis u šest redova: *μχαηλ|σεσενγ|ενβαρφα|ρανγησα|βλαναθα|ναλβα.*¹⁶⁴

¹⁶⁴(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/641?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Sl. 49 Magijska gema s prikazom Helija u stojećem položaju, heliotrop, 27 x 21 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London
http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/641?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100

Treću skupinu ilustrira nam gema iz Britanskog muzeja u Londonu (v. Sl. 50). Riječ je o hematitu koji na aversu ima prikaz Helija koji jaše lava¹⁶⁵, dok se na reversu nalazi zapis u dva reda: *ιαω|αιω*. Helije i lav okrenuti su nadesno, Helije je obučen u *chlamys*, oko glave mu se nalazi šest Sunčevih zraka, a desnu ruku podigao je u znak pozdrava. Iznad glave lava nalazi se šesterokraka zvijezda.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Horapolo nam u svom djelu o egipatskim hijeroglifima *Hieroglyphica* opisuje što se označava simbolom lava i zašto. Kaže da kada su Egipćani htjeli označiti neustrašivost, nacrtali bi lava jer ima veliku glavu i okruglo lice s vatrenim očima, a oko glave grivu koja je nalik zrakama Sunca te zbog toga stavljaju lava pod Horusov tron povezujući ga tako s tim božanstvom, a Sunce se zove Horus, jer vlada nad satima. (Horapolo 1840, 38-39)

¹⁶⁶ http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/658?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100

Sl. 50 Magijska gema s prikazom Helija kako jaše lava, hematit, 17 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/658?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Četvrtu skupinu ilustrira nam gema iz *Cabinet des Médailles* u Parizu (v. Sl. 51). Riječ je o hematitu koji na aversu ima prikaz već spomenutog boga sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom obučenog u vojnu uniformu s okruglim štitom u lijevoj ruci, a bičem u desnoj, dok se na reversu nalazi prikaz glave boga Helija okružene sa sedam Sunčevih zraka. Oko ruba gema nalazi se zapis *αβραηλαΔοευΡαε*.¹⁶⁷

Sl. 51 Magijska gema s prikazom glave boga Helija, hematit, 18 x 13 x 3.5 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3526?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

¹⁶⁷ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3526?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Uz Helija kao glavnog solarnog aktera, solarne karakteristike mogu se povezati još i s prikazima lava, skarabeja i babuna s psećom glavom.

5.3.2. Lav

Simbolika lava može se shvatiti u kontekstu mitraizma i egipatske religije (što se čini kao vjerojatnija mogućnost uzevši u obzir pretežno egipatski kontekst izrade magijskih gema). Poveznica između Sunca i lava u egipatskoj religiji i više je nego poznata (sjetimo se samo sfinge u Gizi koja je kasnije percipirana kao utjelovljenje boga Harmakhisa, odnosno Haremakheta, jedne od formi boga Horusa). Također, lav je predstavljao i vrhovnu moć faraona.¹⁶⁸ Također, bog Horus ponekad je bio prikazivan s karakteristikama lava.¹⁶⁹ Figuralni prikaz lava pojavljuje se na raznim magijskim gemama u glavnoj ili pak sporednoj ulozi. Lavlja glava pojavljuje se i kao sastavni dio prikaza *Chnoubisa*. Magijska gema koja ilustrira korištenje figure lava u svrhu amuleta je, među ostalima, ona iz Muzeja arheologije Kelsey (v. Sl. 52). Riječ je o gorskom kristalu ugraviranom s prikazom lava kako korača nadesno, a iznad njegovih leđa nalazi se šesterokraka zvijezda. Oko ovog figuralnog prikaza urezan je zapis $\text{ια}\omega\text{|\epsilon}\lambda\mu\omega\text{|\alpha}\beta\rho\alpha\sigma\alpha\xi$.¹⁷⁰ Riječ $\text{\epsilon}\lambda\mu\omega$ identificirana je kao "vječan" prema asirskoj riječi *ullamu* koja ima to značenje.¹⁷¹

Sl. 52 Magijska gema s prikazom lava, gorski kristal, 24 x 23 x 10 mm, Muzej arheologije Kelsey (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/458?lang1=default&description1=lion&mdesc=false&lang2=default&collection=16&multiple_cond=and)

¹⁶⁸ C. Zivie-Coche, *Sphinx: History of a Monument*, New York 2002, 5, 10.

¹⁶⁹ Bonner 1950, 150.

¹⁷⁰ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/458?lang1=default&description1=lion&mdesc=false&lang2=default&collection=16&multiple_cond=and)

¹⁷¹ Bonner 1950, 151.

5.3.3. Skarabej

Skarabej je češće prikazan samo kao dodatni ikonografski prikaz nekom drugom centralnom prikazu, no postoje i gema na kojima je i skarabej u glavnoj ulozi. Takva gema je i hematit iz Britanskog muzeja u Londonu koja se sastoji samo od prikaza skarabeja s raširenim krilima na aversu i zapisa φρηθ (varijanta riječi Φρη koja se prevodi kao "Sunce") (v. Sl. 53).¹⁷² Skarabej je bio veoma bitan egipatski simbol u obliku kukca kotrljana (*Scarabaeus sacer*) koji se povezivao s Kheprijem, božanstvom ranojutarnjeg Sunca te su Egipćani u njemu vidjeli silu koja nebom pomiče Sunce.

Sl. 53 Magijska gema s prikazom skarabeja, hematit, 22 x 7 mm, 3. st., Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/499?lang1=default&description1=scarab+&mdesc=false&lang2=default&collection=4&multiple_cond=and)

5.3.4. Babun

Egipćani su babuna smatrali svetom životinjom jer su ga povezivali sa svojim kultom Sunca zbog njegovog jutarnjeg glasanja na izlazeće Sunce. Egipćani su u tome vidjeli čin pozdravljanja boga Sunca te su prikazivali životinju s podignutim rukama u znak štovanja Sunčevog diska. O tome nam svjedoče i brojne gema u kojima babun štuje boga

¹⁷² ibid, 154.

Harpokrata (odnosno jutarnje Sunce) koji sjedi na lotusu.¹⁷³ Babun uglavnom ima glavu psa (*κύνοκέφαλος*; *papio hamadryas*) koji se smatrao svetim i u kontekstu šovanja Tota, boga pisanja, magije, mudrosti i Mjeseca.¹⁷⁴ Zanimljiva činjenica je poveznica između babuna koji prema egipatskom shvaćanju pozdravljaju jutarnje Sunce i Tota, boga Mjeseca koji ujutro pozdravlja boga Sunca jer je Mjesec po egipatskom shvaćanju smatran samo noćnom verzijom Sunca (kao što se može vidjeti na jednom od detalja na Metternich steli).¹⁷⁵ Magijska gema koja u sebi spaja sva tri spomenuta aspekta vezana uz babuna: Harpokrat, Tot te sam babun čuva se u *Cabinet des Médailles* u Parizu (v. Sl. 54). Riječ je o zeleno-crvenom jaspisu koji na aversu prikazuje boga Harpokrata kako sjedi na cvijetu lotosa u brodu od papirusa. S desne strane nalazi mu se itifalički *cynocephalus* dok mu se s lijeve strane nalazi bog Tot. Na reversu se nalazi zapis *χαβραφει|χηρφβηχρωφ|νερωφωκ|ωβοχ*.¹⁷⁶

Sl. 54 Magijska gema s prikazom itifaličkog babuna s psećom glavom kako štuje boga Harpokrata, jaspis, 22.5 x 16 x 4 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2962?lang1=default&description1=baboon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

¹⁷³ *ibid*, 154-155.

¹⁷⁴ W. Coffman McDermott, *The Ape in Roman Literature*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, vol. 67, 1936, 148.

¹⁷⁵ Bonner 1950, 155.

¹⁷⁶ (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2962?lang1=default&description1=baboon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

5.4. Polimorfno božanstvo "*Pantheos*"

Baš kao što su se čarolije činile moćnima tako što su se zazivala brojna božanstva i demoni njihovim brojnim imenima i epitetima, tako su i umjetnici u magijske svrhe u jednoj figuri kombinirali značajke i atribute raznih bogova čiju bi pomoć zazivali, prilikom čega bi estetika bila manje važna stavka prilikom izrade.¹⁷⁷ Prikazi božanstva nazvanog *Pantheos*, odnosno *Bes-Pantheos* najčešće su izvedeni na primjercima od zelenog jaspisa i lapis lazulija (v. Sl. 55). Bog uglavnom stoji na kartuši koju formira *ouroboros*, a u njoj se uglavnom nalaze prikazi životinja, a ponekad i zapisi. Lice božanstva odaje da je riječ o starijem muškarcu nalik groteskom prikazu lica boga Besa te je uvijek prikazano frontalno što je u suprotnosti s uobičajenim prikazivanjem egipatskih božanstava u profilu. Torzo mu je također prikazan frontalno, dok su mu noge prikazane iz profila. Na glavi nosi *atef* krunu često ukrašenu glavama raznih životinja kao primjerice krokodila, škorpiona, ptice ibis, vodenkonja, ovnova, lavova. Figura obično ima dva para krila te dva para ruku koje uglavnom drže ili *was* žezlo ili *nekhakha* bič ili određene životinje ili određeno oružje i slično te razne kombinacije navedenog. Božanstvo ima ptičji rep, a umjesto koljena ima životinjske protome. Njegova stopala uglavnom završavaju glavama čagljeva ili zmija. Također, ponekad je prikazan s itifaličkim značajkama. Određene game s prikazom *Pantheosa* podsjećaju na egipatske magijske stele s prikazom boga Horusa kako stoji na krokodilima i u rukama drži zmije, škorpione i ostale opasne životinje, a često se iznad Horusa nalazi glava boga Besa (v. Sl. 56). Bes je bio veoma popularno božanstvo u Egiptu, štitio je domaćinstva od zlih duhova i opasnosti, čuvao je žene i djecu, bio je glazbenik i plesač koji je bukom tjerao zlo.¹⁷⁸ Metternich stela sadrži 13 magijskih čarolija koja su služile u svrhu zaštite od otrovnih ugriza i za izliječenje njihovih simptoma. Žrtva je mogla ponavljati magijske riječi zapisane na steli ili popiti vodu koja je bila prelivena preko magijskih riječi i prikaza na njoj.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Bonner 1950, 156.

¹⁷⁸ G. Bąkowska, *Bes Pantheos. Some Remarks Concerning His Representation on Magical Gems*, Central European Conference of Young Egyptologists, Varšava, 1999, 11-14. (https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/popielska_grzybowska2001/0014/image)

¹⁷⁹ (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037>)

Sl. 55 Magijska gema s prikazom Besa-Pantheosa, lapis lazuli, 16 x 16 x 3.2 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3325?lang1=default&description1=pantheos&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

Sl. 56 Detalji prikaza s Metternich stele, 360.-343. g. pr. Kr., 83. 5 x 33.5 x 7.2 cm, Muzej Metropolitan, New York (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037>)

5.5. Astrološki aspekt magijskih gema: Ophiuchus

U grčkim magijskim papirusima (*Papyri Graecae Magicae*) astrologija se naziva *mathematikos* i većinski pokriva područje osobne, individualne astrologije koja se javlja tijekom 3. st. pr. Kr.¹⁸⁰. Astrologija, a ponajviše *decanmelothesia* (dijelovi ljudskog tijela povezuju se i padaju pod utjecaj astroloških dekana¹⁸¹) igrale su ulogu u medicinskoj praksi antičkog svijeta, no astrološki aspekti rijetko se pojavljuju na gemama koje se određuju kao magijske. No kada se takvi aspekti pojavljuju, obično su vezani uz prikaze boga Helija ili Harpokrata (v. Sl. 57). Od astrologa Teukra iz 1. st. pr. Kr. doznajemo o sustavu koji se zvao *Dodekaoros* koji je vidljiv na mramornoj ploči koju je 1901. g. u Kairu kopirao francuski egiptolog Georges Daressy. Dvanaest zodijskih znakova povezano je s 12 različitih životinja (v. Sl. 58).¹⁸²

¹⁸⁰ Helenistička astrologija bila je primarno orijentirana proučavanju natalne astrologije i ta promjena fokusa s kolektivne na individualnu astrologiju glavna je razlika između ranije mezopotamske i egipatske astrologije koja se primarno fokusirala na grupe ljudi kao što su narodi ili populacija u gradovima te na prirodne pojave kao što su potresi ili stanje vremena. Primjena astrologije u sferi proučavanja astroloških okolnosti rođenja pojedinaca postala je temeljna praksa helenističke astrologije. Na astrologe se referiralo riječju *genethliologoi*, odnosno proučavatelji rođenja. (C. Brennan, *Hellenistic Astrology- The Study of Fate and Fortune*, Denver 2017, 53-54)

¹⁸¹ G. Adamson, *Astrological Medicine in Gnostic Traditions*, *Practicing Gnosis*, vol. 85, 334. (https://brill.com/view/book/edcoll/9789004248526/B9789004248526_020.xml)

¹⁸² Michel von Dungern 2012, 84.

Sl. 57 Magijska gema s prikazom zodijskih znakova koji okružuju boga Harpokrata, jaspis, 2.-3. st., 21.1 x 17.9 x 3.6 mm, Kolekcija Skoluda, Hamburg (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1610?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=121&multiple_cond=and&rpp=100)

Sl. 58 Otisak Daressyjevog zodijska (<http://members.westnet.com.au/gary-david-thompson/page11-14.html>)

Jedan zanimljiv ikonografski prikaz koji se veže uz astrološke aspekte magije je i figura koja se naziva *Ophiouchos*, odnosno držalac zmije te se vjeruje da je služio u svrhu zaštite od otrovnih zmijsa. Aratus Solensis (4.-3. st. pr. Kr.) u svom djelu *Phaenomena* opisuje zvijezde *Ophiouchos*:

νότω μὲν Στέφανος πελάει, κεφαλῆ γε μὲν ἄκρη
σκέπτεο παρ κεφαλῆν Ὀφιοῦχεον, ἐκ δ' ἄρ' ἐκείνης
αὐτὸν ἐπιφράσσαιο φαινόμενον Ὀφιοῦχον:
τοῖοι οἱ κεφαλῆ ὑποκείμενοι ἀγλαοὶ ὦμοι
εἶδονται: κεῖνοί γε καὶ ἂν διχόμηνη σελήνη
εἰσωποὶ τελέθοιεν: ἀτὰρ χέρεσ οὐ μάλα ἴσαι:
λεπτὴ γὰρ καὶ τῆ καὶ τῆ ἐπιδέδρομεν αἴγλη.
ἀλλ' ἔμπης κάκειναι ἐπόψαι: οὐ γὰρ ἐλαφραὶ:
ἀμφοτέραι δ' Ὀφιος πεπονήαται, ὅς ῥά τε μέσσον
δινεύει Ὀφιοῦχον: ὁ δ' ἐμμενές εὖ ἐπαρηρῶς
ποσσὶν ἐπιθλίβει μέγα θηρίον ἀμφοτέροισιν,
σκορπίον, ὀφθαλμῶ τε καὶ ἐν θώρηκι βεβηκῶς
ὀρθός. ἀτὰρ οἱ ὄφεις γε δύο στρέφεται μετὰ χερσίν,
δεξιτερῆ ὀλίγος, σκαιῆ γε μὲν ὑψόθι πολλός.¹⁸³

Prikazi ovog zvijezda na gemama uglavnom su loše izvedbe, no identifikacija tih prikaza kao prikaza ovog zvijezda opravdana je. Mitološki gledano, *Ophiuchus* se vezuje uz boga Asklepija. Prema predaji Asklepije je naučio liječničko umijeće od oca Apolona i

¹⁸³ Aratus Solensis, *Phaenomena*, knjiga I., odlomci 74-87
(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0483>)

kentaura Hirona te je svoje znanje upotrebljavao da bi služio smrtnicima. Njegove su sposobnosti bile tako velike da su bolesnici bivali izliječeni, a mrtvi vraćani u život što je remetilo prirodni poredak u svijetu što Zeus nije mogao prihvatiti pa se razbjjesnio i ubio Asklepija postavivši njegovo tijelo na nebu o obliku zviježđa Zmijonosac, odnosno *Ophiuchus*.¹⁸⁴ Ovaj prikaz ilustrira nam kalcedon iz Muzeja arheologije Kelsey u Michiganu (v. Sl. 59). Na aversu se nalazi muška figura koja u rukama drži zmiju, dok mu na glavi sjedi ptica. Oko njega nalaze se neidentificirani simboli (*charakteres*) i zvijezda, dok se ispod njega nalazi zapis sastavljen od niza slova koja ne čine nikakve poznate i razumljive riječi.¹⁸⁵ Ovo zviježđe nalazi se između zviježđa škorpion i zviježđa strijelac pa bi zanimljiva poveznica između tih zviježđa i ptice koja sjedi na glavi držaoca zmije bila ta da je sokol životinja koja se u sustavu *Dodekaoros* povezuje sa znakom strijelca. Također, postoji i prikaz držaoca zmije na magijskoj gemi kako stoji na škorpionu što bi moglo ukazivati na njegovu poziciju iznad zviježđa škorpion.¹⁸⁶ (Michel- von Dungern, 86)

Sl. 59 Magijska gema s prikazom "držaoca zmije", kalcedon, 24 x 21 x 9 mm, Muzej arheologije Kelsey, Michigan

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1520?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=16&material=92&multiple_cond=and)

¹⁸⁴ D. Maršić (ur.), *Ars medica et pharmaceutica- Rimski medicinsko-farmaceutski instrumenti iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, Zadar 2010.

¹⁸⁵(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1520?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=16&material=92&multiple_cond=and)

¹⁸⁶ Michel-von Dungern 2012, 86.

5.6. Solomon¹⁸⁷

Josip Flavije u svom djelu iz 1. st. *Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία*, odnosno *Židovske starine* spominje kako je bog dodijelio Solomonu toliku mudrost da se njegovo znanje nije moglo mjeriti sa znanjem ostalih suvremenika pa čak niti sa znanjem koje su imali Egipćani koji su sloveli za najmudrije ljude u antici. Među raznim znanjem koje je posjedovao ističe se sposobnost istjerivanja demona što se smatralo korisnim i spasonosnim za čovječanstvo. Također je sastavljao određene magijske čarolije i formule koje bi pomagale ublažiti bolesna stanja te je za sobom ostavio znanje o načinima kako provoditi egzorcizam čime se istjeruju demoni na način da se nikada ne vrate. U te svrhe bio je korišten korijen biljke mandragore koji bi se stavio ispred nosnica opsjednutog čovjeka te bi demon tim putem izašao van¹⁸⁸

Nadalje, Solomonov zavjet iz 3. st. također sadrži reference na magijske moći kralja Solomona. Tako spominje slučaj dječaka koji je radio na izgradnji hrama i kojeg je opsjeo demon imenom *Ornias* koji mu je uzimao pola dnevne plaće i pola hrane za taj dan te mu cuclo palac desne ruke time mu oslabljujući duh i tijelo. Nakon što ispriča Solomonu što mu se događa, Solomon odlazi pomoliti se Bogu te mu u pomoć pristiže arhanđeo Mihael koji mu donosi prsten-pečatnjak s ugraviranom zvijezdom petokrakom. Nakon toga kralj Solomon daje dječaku prsten i govori mu da ako se želi riješiti demona mora baciti prsten na njegova prsa što će mu omogućiti poslušnost od strane demona te će ga moći dovesti Solomonu.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Solomon je prema vjerskim knjigama bio izraelski kralj iz 10. st. pr. Kr., sin kralja Davida, a bitna stavka iz njegova kraljevanja je i gradnja veličanstvenog židovskog hrama posvećenog 961. g. pr. Kr. na prostoru izravnatih humaka Ofela i Morije tako napravivši najsvetije mjesto za Židove. U hramu se prema predaji čuvao Kovčeg saveza s Mojsijevim pločama na kojima je bilo uklesano deset Božjih zapovijedi. Rimljani su 70. g. srušili taj hram, a od 7. st. na tome mjestu uzdižu se dva islamska spomenika arhitekture: Omarova džamija, tzv. Kupola nad pećinom i džamija Al Aksa. (A.Rebić, *Jeruzalem- 3000 godina*, Zagreb 2009, 23, 26)

¹⁸⁸ Josip Flavije, *Židovske starine*, knjiga VIII, poglavlje 2, odlomak 5 (<https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link82HCH0002>)

¹⁸⁹ *The Testament of Solomon* 1898, 1-2.

Čini se da su ova literarna svjedočanstva o magijskim moćima kralja Solomona preslikana i na magijske gema koje prikazuju lako naoružanog konjanika koji nosi tuniku i hlamidu ili *sagum* privezan na desnom ramenu te jahaće čizme (v. Sl. 60). U rukama drži koplje kojim propada ženskog demona koji leži pod njim. Oko konjanika ponekad se nalazi zapis *Σολομών*, dok se na reversu obično nalazi zapis *σφραγίς θεοῦ*, odnosno "Božji pečat".

190

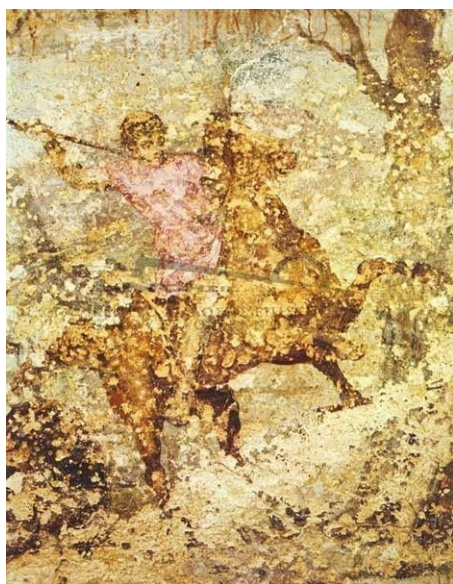

Sl. 60 Magijska gema s prikazom Solomona kako probada ženskog demona, hematit, 4.st., 47 x 30 x 9.5 mm, Kolekcija Skoluda, Hamburg (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1634?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&element=587&multiple_cond=and)

Iako je pozadina priče židovsko-helenistička, način izvedbe ikonografskog prikaza tipično je helenističko-grčko-rimski. Porijeklo prikaza treba tražiti u kasnoklasičnom-ranohelenističkom prikazu kralja kako lovi kopljem obučen u tuniku i *chlamys*. Primjer toga je freska iz grobnice Filipa II. u Vergini koja prikazuje mladog Aleksandra Velikog kako jaše na konju s kopljem u ruci (v. Sl. 61). Kasnije sličan prikaz vidimo na novcu

¹⁹⁰ J. G. Westenholz (ur.), *Images of Inspiration- The Old Testament in Early Christian Art*, Jerusalem 2001, 97. Dalje u tekstu: Westenholz 2001.

rimskog carskog razdoblja antoninske dinastije gdje je car prikazan kako jaše na konju i kopljem napada neprijatelja koji leži na tlu (v. Sl. 62). Također, poveznica se može napraviti i s nizom kamenih reljefa nađenih na prostoru balkanskih provincija Rimskog Carstva (Trakija, Makedonija, Mezija) koji prikazuju tzv. "tračkog konjanika" koji kopljem napada neprijatelja koji leži na podu (v. Sl. 63).¹⁹¹

Courtesy: Numismatica Ars Classica

Sl. 61 Prikaz mladog Aleksandra Velikog iz grobnice u Vergini, 4. st. pr. Kr. (<https://www.pinterest.com/pin/648096202596303858>)

¹⁹¹ Westenholz 2001, 97.

Sl.	62	Prikaz	Marka	Aurelija	kao	konjanika	na	novcu,	2.	st.
		http://www.dirtyoldbooks.com/roman/id/Iverus/Iver038.jpg								
Sl.	63	Reljefni		prikaz		"tračkog		konjanika"		
		https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6b/Marble_votive_tablet_of_a_Thracian_horseman.jpg								

Što se tiče ženskog demona kojeg Solomon probada, u židovskim tekstovima iz 8.-10. st. ona se identificira kao Lilith. U bizantskoj ikonografiji 5. st., lik Solomona prelazi u lik Sv. Sisinija koji ubija ženskog demona imenom Gyllo koji je ubijao malu djecu.¹⁹² Dizajn Solomona kako ubija demona gotovo je uvijek urezan na hematitu. Kao što smo već vidjeli ranije u tekstu kada smo govorili o lemnjskoj zemlji, riječ *sphragis* mogla bi imati dvojako značenje te osim pečata označavati i lijek. To podupire i činjenica da su brojni hematiti s prikazom Solomona nađeni razbijeni, najvjerojatnije jer su se koristili kao lijek na način da bi se dio kamena samljeo i pomiješao s tekućinom te popio.¹⁹³

¹⁹² ibid 98.

¹⁹³ Dasen 2012, 72.

6. Magijske geme u Hrvatskoj

6.1. Stanje istraživanja magijskih gema u Hrvatskoj

Generalno gledajući, u Hrvatskoj se najveći broj gema nalazi u muzejskim zbirkama, napose zbirkama arheoloških muzeja (ističu se Arheološki muzeji u Zagrebu, Splitu i Zadru te Muzej Slavonije u Osijeku). Geme su u hrvatskim muzejima uglavnom završile kao slučajni nalazi ili iz privatnih kolekcija, oboje bez arheološkog konteksta. Samo manji broj gema u hrvatskim muzejskim zbirkama potječe iz sustavnih arheoloških iskopavanja s vjerodostojno utvrđenim arheološkim kontekstom.

Za naš je rad bitna činjenica da se dio gema iz kolekcije Arheološkog muzeja u Zadru nalazi u Veneciji u Museo Archeologico Nazionale di Venezia kamo je prenesen zajedno s još nekom muzejskom građom tijekom povlačenja Talijana iz Zadra 1943. g. Od te kolekcije gema iz Arheološkog muzeja u Zadru Bruna Nardelli je 2002. g. u svom radu *Gemme magiche della Dalmazia* objavila šest intaglija koji pripadaju skupini magičnih gema, a magične geme s dodatnih šest dotad neobjavljenih gema publicirane su iznova 2007. g. u izdanju posvećenom magičnim gemama u kolekcijama talijanskih muzeja (*Sylloge Gemmarum Gnosticarum*). Od ostalih zbirki magičnih gema u Hrvatskoj, valja spomenuti onu iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku koja je objavljena 2010. g. u radu Ivone Michl *Geme ili "karniole"*. Prvo djelo koje je obuhvatilo magijske geme na području Hrvatske doktorska je disertacija Mire Šepera *Antikne geme-amuleti nazvane gnostičkim gemama* koja je objavljena 1941. g.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Kaić 2013, 4, 6-7, 12.

6.2. Magijske gema iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku

Ivona Michl u svome radu *Geme ili "karniole"* obrađuje 11 gema iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku koje su nakon Drugog svjetskog rata, uglavnom donacijama, dospjele u muzej. Ne postoje podaci o njihovom vremenu i mjestu pronalaska osim podatka da potječu sa šireg područja Cavtata i Konavala, odnosno s područja antičke kolonije Epidaur.¹⁹⁵ Prva gema koju određuje kao magijsku vodi se u dubrovačkom muzeju pod inv. br. 368, dimenzija je 1.1 x 0.9 cm, datira se u 2. st. a otkupljena je 1947. g (v. Sl. 64).

Sl. 64 Magijska gema s prikazom *Sigé*, karneol, 1.1 x 0.9 cm, 2. st., Arheološki muzej Dubrovnik (Michl 2010, 142-143)

Michl navodi da je oštećena sa svih strana, ovalnog oblika, izrađena od crvenkastosmeđeg kamena (naša pretpostavka je da se radi o karneolu) te da prikazuje ženski lik u dugoj haljini. Glava žene je u punom lijevom profilu, dok joj se tijelo nalazi u poluprofilu. Lijeva ruka nalazi joj se na boku, dok je desnu prinijela usnama. Kosa se spušta do ramena, a predstavljena je s dva vertikalna ureza. Michl navodi da se sa stražnje

¹⁹⁵ I. Michl, *Geme ili "karniole"*, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, Zagreb-Dubrovnik 2010, 137. Dalje u tekstu: Michl 2010.

strane nalazi urezano slovo "Z" te dva paralelna kratka ureza što ona objašnjava mogućnošću da je to potpis majstora gravera, no, kako ćemo uskoro vidjeti, ne radi se o potpisu majstora gravera, već o magijskom simbolu. No, Michl svejedno navodi da je gema najvjerojatnije bila korištena kao privjesak-amulet koji je služio kao zaštita protiv uroka.¹⁹⁶ Paralelu s ovim prikazom možemo vidjeti u Britanskom muzeju u Londonu gdje je na reversu jaspisa prikazan identičan prikaz žene s jednom rukom na boku, a drugom primaknutom usnama (v. Sl. 65). Razlika je u tome što je žena okrenuta udesno te je okružuju *voces magicae*.¹⁹⁷ Ovaj prikaz sa ženom koja ima jednu ruku na boku, a drugu primaknutu usnama nije jedini takav prikaz na magijskim gemama te se nalazi na još primjeraka.

Sl. 65 Magijska gema s prikazom *Sigé* na reversu, jaspis, 13 x 16.5 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/666?lang1=default&description1=female+figure&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Primicanje ruke usnama smatrao se znakom šutnje. Ovaj tip prikaza ženske figure u literaturi se naziva *Sigé*. Također, u magijskim papirusima šutnja se spominje u vezi putovanja duše s ovozemaljskog na onozemaljski svijet.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Michl 2010, 139.

¹⁹⁷ (<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/666?related=pandecta&rid=411>)

¹⁹⁸ (<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/pandecta/411>)

Također, prekriženi znak "Z" koji se nalazi na reversu dubrovačke gema nalazimo također na još primjeraka gema koje su određene kao magijske i to uglavnom na gemama koje prikazuju *Chnoubisa* (v. Sl. 66)

Sl. 66 Magijska gema s prikazom prekriženih slova Z, 19 x 14 x 2.5 mm, 3.-4. st., „Muzej Fitzwilliam, Cambridge (http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/105?lang1=default&description1=Z-sign&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and)

Druga gema koju Michl spominje kao magijsku u Arheološkom muzeju u Dubrovniku čuva se pod inventarnim brojem 370, dimenzija je 2.2 x 2.2 cm te je donacija zlatara Linardovića iz 1901. g. (v. Sl. 67).

Sl. 67 Magijska gema s prikazom gambera, oniks, 2.2 x 2.2 cm, 2.-3. st., Arheološki muzej Dubrovnik (Michl 2010, 146)

Smečkastoplavičasti oniks umetnut je u zlatni prsten, a prikaz na njemu Michl identificira s gamborom ili škampom (*palaemon*). U knjizi inventara iz 1901. g. piše da je nađen u Konavlima kod nekih ruševina rimskog doba te da je gambor bio držan kao amulet. Datira se u 2.-3. st.¹⁹⁹ Iako je ova gema prema Michl označena kao magijska, odnosno da se u knjizi inventara spominje da se ovaj prikaz koristio u svrhe amuleta, sa sigurnošću se ne može potvrditi ni jedno niti drugo jer da bi je se označilo kao magijsku, nedostaju joj već spomenute karakteristike koje određuju gemu kao magijsku, a budući da se razne životinje često prikazuju na rimskim gemama, bez ikakvih drugih dokaza koji bi upućivali na to, ova gema ne može se sa sigurnošću odrediti ni kao amulet. Za usporedbu, donosimo jedan prikaz krokodila na magijskoj gemi koji podsjeća na prikaz gamera iz dubrovačkog muzeja (v. Sl. 68). Prikaz krokodila je na magijskim gemama bio korišten kao dodatak nekim drugim ikonografskim prikazima koji su imali vodeću funkciju u prenošenju magijske poruke sadržane na gemi.

Sl. 68 Magijska gema s prikazom krokodila na kojem sjedi babun, jaspis, 18 x 13.8 x 3.9 mm, 2.-3. st., Kolekcija Skoluda, Hamburg
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1613?lang1=default&description1=crocodile&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100)

¹⁹⁹ Michl 2010, 140.

6.3. Magijske game iz doktorske disertacije Mirka Šepera *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama iz 1941. g.*

Mirko Šeper u svojoj doktorskoj disertaciji *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama* iz 1941. g. obrađuje magijske game s područja Jugoslavije, a mi ćemo se u ovom radu osvrnuti na one koje on određuje kao pronađene na hrvatskim nalazištima. Spominje 6 magijskih gema koje na sebi imaju prikaz popularno zvanog *abrasax*, a sve su izrađene od zelenog jaspisa. Također svi su označeni kao pronađeni u Solinu, odnosno antičkoj Salonu.²⁰⁰ (v. Sl. 69 Tabla I, game 1-5 i 7) Game označene kao *abrasax* game nisu potpuno identičnog prikaza, razlikuju se u određenim varijacijama, no može se generalno reći da su sve dosta loše izrade.

Sljedeće game koje Šeper spominje dva su jaspisa također nađena u Solinu s prikazom Hermanubisa, božanstva koje u sebi spaja karakteristike grčkog boga Hermesa i egipatskog boga Anubisa, oba s ulogom psihopompa, odnosno voditelja duša iz ovozemaljskog svijeta u svijet mrtvih.²⁰¹ (v. Sl. 70 Tabla II, game 11-12)

Sljedeća gema je opal nađen u Dalmaciji s prikazom *Chnoubisa*.²⁰² (v. Sl. 69)

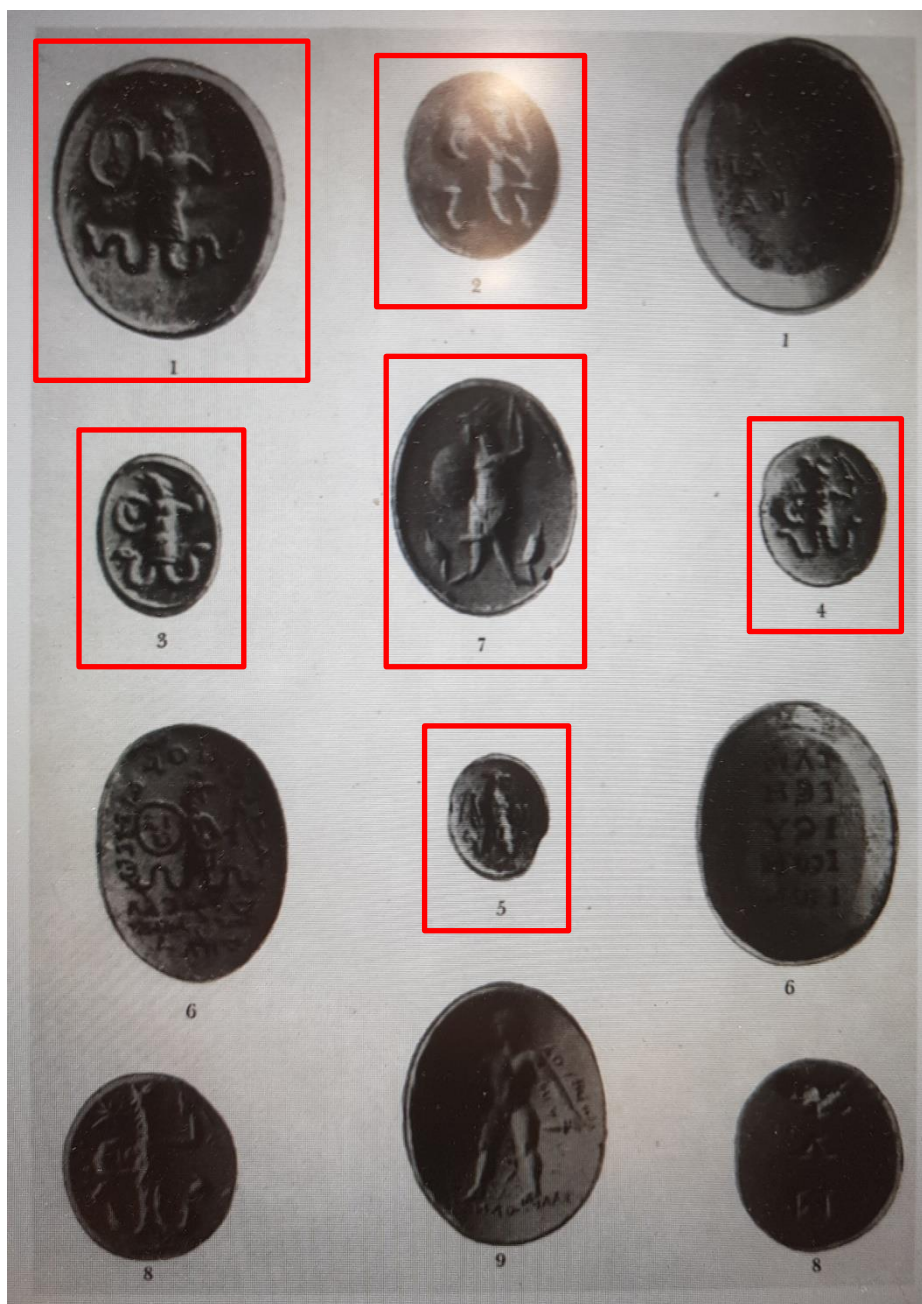
Šeper spominje još samo jednu gemu s figuralnim prikazom i to prikazom lava, a koja je nađena u Solinu, a ostale game koje on spominje sastoje se samo od urezanih zapisa na njima. Među njima je nikolit nađen u Solinu te zeleni jaspis nađen u Ninu (v. Sl. 71 i sl. 70 Tabla II, gema 14).²⁰³

²⁰⁰ M. Šeper, *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 22-23, 1, 1942, 11-12. Dalje u tekstu: Šeper 1942.

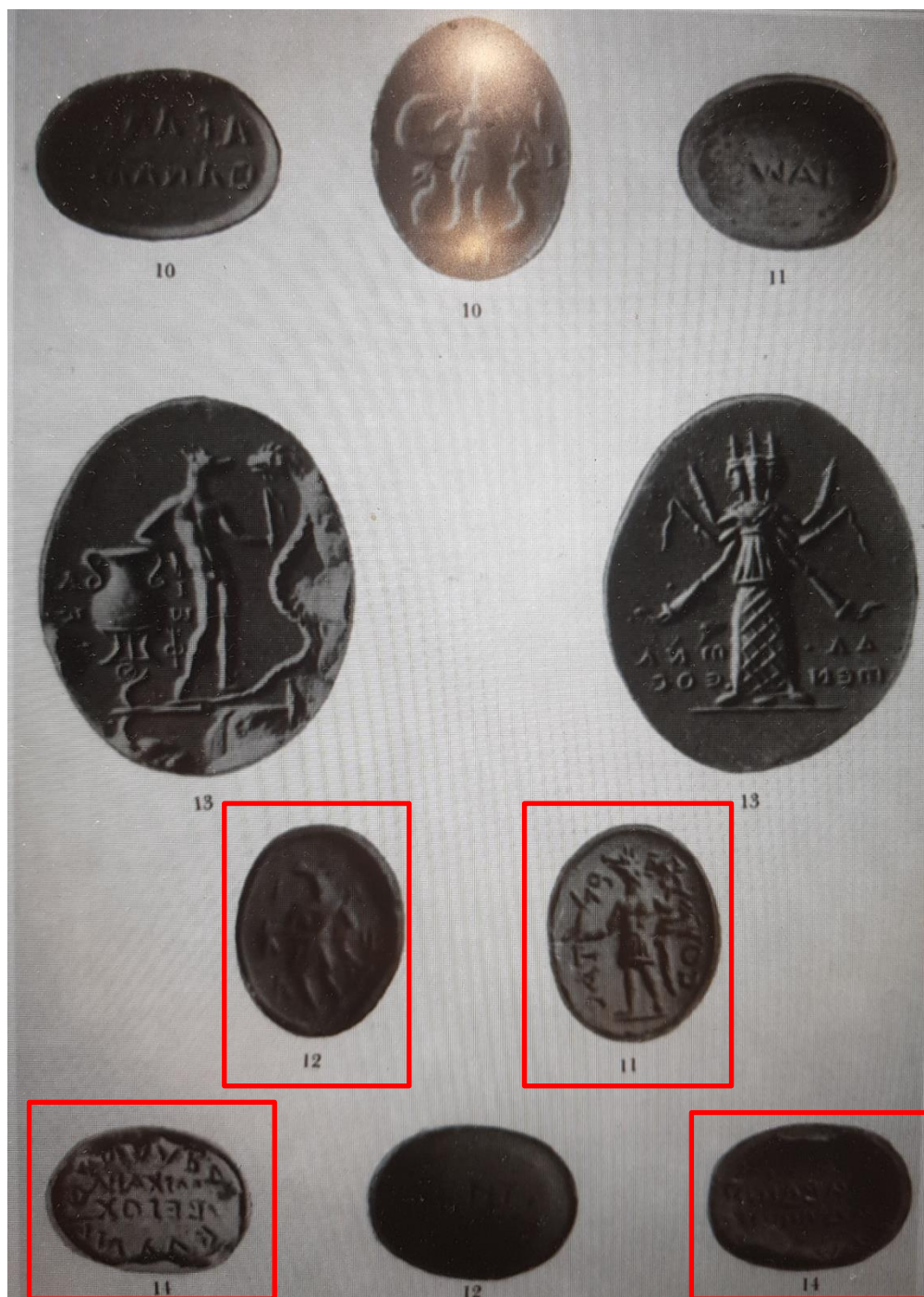
²⁰¹ Šeper 1942, 13-14.

²⁰² *ibid*, 15.

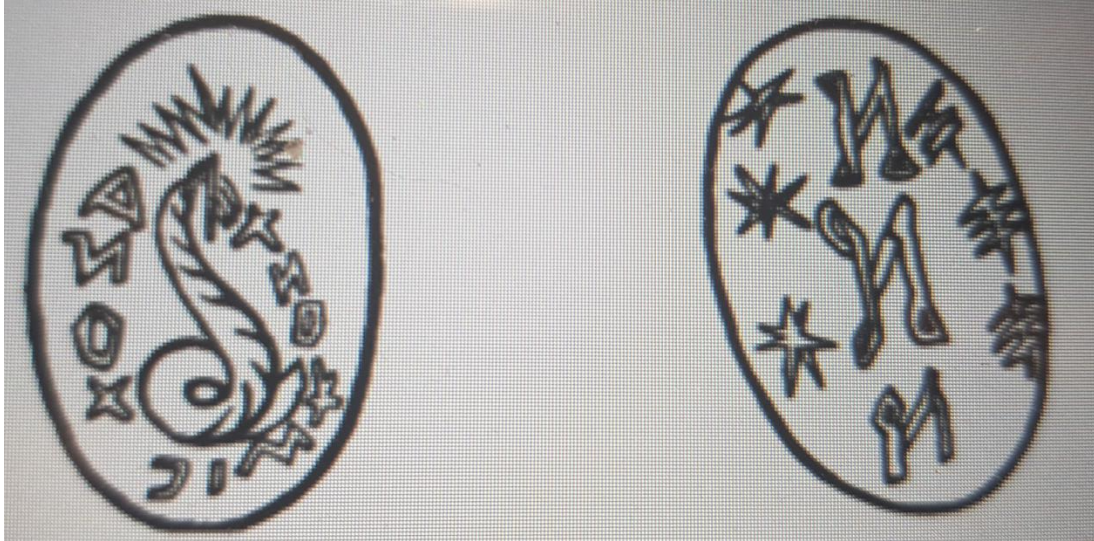
²⁰³ *ibid*, 15-16.

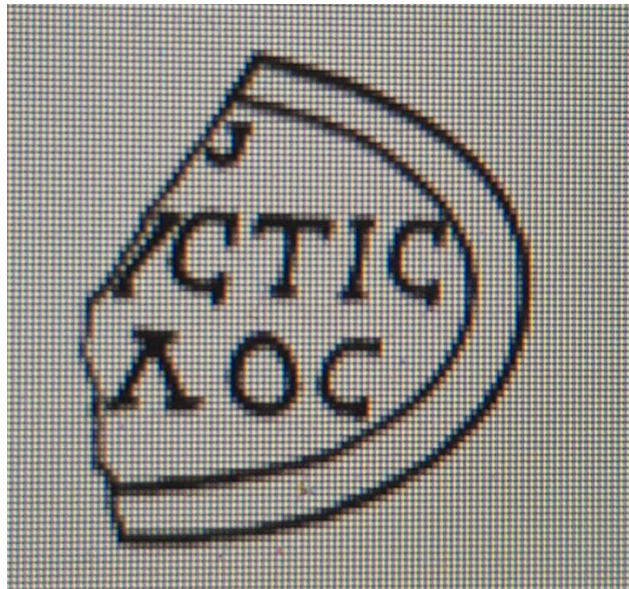
Sl. 69 Magijske game pronađene u Hrvatskoj iz Šeperove disertacije s *abrasax* prikazom (game 1-5 i 7)
(Šeper 1942, Tabla I)

Sl. 70 Magijske gema pronađene u Hrvatskoj s prikazom Hermanubisa (gema 11 i 12) iz Šeperove disertacije i s urezanim zapisom na obje strane (gema 14) (Šeper 1942, Tabla II)

Sl. 71 Crtež magijske game iz Šeperove disertacije pronađene u Hrvatskoj s prikazom Chnoubisa (Šeper 1942, 15)

Sl. 72 Crtež magijske game iz Šeperove disertacije pronađene u Hrvatskoj s urezanim zapisom na grčkom jeziku (Šeper 1942, 16)

Najvjerojatnije je da sve ove game nisu bile izrađivane u gliptičkim radionicama na prostoru Hrvatske, već je kod sviju riječ o importu.

6.4. Magijske game iz *Museo Archeologico Nazionale* u Veneciji

Bruna Nardelli u svom radu iz 2007. g. u drugom dijelu edicije *Sylloge gemmarum gnosticarum* navodi magijske game podrijetlom iz Hrvatske (Arheološki muzej u Zadru), a koje se danas čuvaju u Veneciji u *Museo Archeologico Nazionale*. U venecijanskom muzeju čuva se ukupno 28 magijskih gema, od kojih 12 ima provenijenciju iz Dalmacije.²⁰⁴

1) Jupiter-Sarapis²⁰⁵

Inv. br. G 237

crveni jaspis; 1.46 x 1.12 x 0.28 cm

Dalmacija

Jupiter-Sarapis zauzima središnji dio game i stoji frontalno, dok mu se na glavi s bradatim licem nalazi *modius*, a u desnoj ruci drži žezlo. Desno od Jupitera-Sarapisa stoji bista božice Izide s dugom kosom i lotosovim cvijetom na glavi. Lijevo od Jupitera-Sarapisa stoji mali Harpokrat kojemu je glava također ukrašena cvijetom lotosa, a lijevu ruku je primaknuo usnama. U podnožju Jupitera-Sarapisa nalazi se prikaz Kerbera.

3. st.

²⁰⁴ B. Nardelli, *Venezia, Museo Archeologico Nazionale*, u: A. Mastrocinque (ur.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum: parte II*, Rim 2007. Dalje u tekstu: Nardelli 2007. (https://www.academia.edu/5294850/Bruna_Nardelli_Venezia_Museo_Archeologico_Nazionale_in_A_Mastrocinque_ed_Sylloge_Gemmarvm_Gnosticarvm_II_Bollettino_di_Numismatica_Monogr._8.2.II_Roma_2007_174-185_tavv._LI-LIII)

²⁰⁵ Grč. Σέρapis, Sérapis ili Σάραπις, Sárapis, egipatsko-helenističko božanstvo, »vladar podzemlja«. Njegov kult uveo je Ptolemej I., poistovjećujući ga s Ozirisom – Apisom i dodajući mu attribute grčkih bogova Zeusa, Dioniza, Plutona i Asklepija. Zamišljen kao bog zaštitnik Aleksandrije, Serapis je trebao postati glavnim božanstvom miješanoga egipatskog i makedonsko-grčkoga stanovništva. Pokazujući panteističko-henoteističke crte Serapis je ujedno bio i bog sunca, neba, plodnosti, poljodjelstva, magije, iscjelitelj itd. To sinkretističko božanstvo ipak nije istisnulo domaće egipatske bogove, ali se njegov kult, koji su potpomogli Ptolemejevići, naglo širio po helenističkom svijetu, odnosno poslije, zajedno s kultom Izide, njegove žene, po cijelom Rimskom Carstvu. Mnogobrojni su njegovi likovni prikazi i ostatci njegovih hramova. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=55460>) Nardelli 2007, 175 (Ve 2)

2) Sarapis²⁰⁶

Inv. br. G 177

karneol; 1.24 x 1.00 x 0.21 cm

Dalmacija

Iznad krilatog stopala²⁰⁷ Sarapisa nalazi se *uraeus*, na desno od tog prikaza nalazi se cvijet maka, a lijevo kaducej i dvije vlati žita.

Sl. 73 Gema s prikazom krilatog stopala oslonjenog na leptira, granat, 1.2 cm, 1.-3. st. Muzej Metropolitan, New York
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245036?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=butterfly+winged+foot&offset=0&rpp=20&pos=1>)

²⁰⁶ ibid, 175-176 (Ve 4)

²⁰⁷ Krilato stopalo koje se oslanja na leptira bilo je egipatsko-grčki simbol boga Sarapisa, a pretpostavlja se da je stopalo izabrano u tu svrhu jer dobro predstavlja ideju odlaska, dok leptir predstavlja ideju života te se ta kompozicija obično uzima kao simbol smrti (v. Sl. 73). Figura stopala ugravirana na votivnim pločicama često se prinosila u hramu boga Sarapisa. (A. S. Hall, *A Glossary of Important Symbols in Their Hebrew, Pagan and Christian Forms*, New York 1912, 86; C. W. King, *The Gnostics and Their Remains, Ancient and Mediaeval*, London 1864, 159.)

3) **Izida-Termutis**²⁰⁸

Inv. br. G 188

zeleni jaspis; 0.94 x 0.93 x 0.21 cm

2. st.

Dalmacija

Zmija sa ženskom glavom centralni je prikaz, dok su u zmijsko tijelo ubodena s lijeve strane stabljika žita, a s desne strane baklja.

4) **Helije-Amon**²⁰⁹

Inv. br. G 157

karneol; 1.12 x 1.03 x 0.20 cm

Dalmacija

Glava Helija-Amona prikazana je iz profila, a okrenuta je nalijevo. Oko glave nalaze se Sunčeve zrake, dok kosom dominira ovnujski rog.

2. st.

²⁰⁸ Sinkretističko božanstvo koje u sebi spaja obilježja egipatske božice Renenutet i grčke božice Izide. Božica Renenutet spominje se već u Tekstovima piramida, dok njen kult postoji od Iv. dinastije. Smatrana je božicom žetve te se općenito vezala uz agrikulturu i plodnost, a prikazivana je s ljudskim tijelom i zmijskom glavom. (M. Franci, *Isis-Thermouthis and the Anguiform Deities in Egypt- A Cultural and Semantic Evolution*, Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology 2, 2015, 37. (<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jia/article/view/29449/23117>) Nardelli 2007, 176 (Ve 5).

²⁰⁹ ibid, 177 (Ve 7).

5) *Ouroboros* i skarabej²¹⁰

Inv. br. G 169

heliotrop; 1.50 x 1.20 x 0.28 cm

Dalmacija

Na aversu gema u centralnom dijelu nalazi se prikaz *ouroborosa* unutar kojeg je smješten skarabej.²¹¹ Oko ovog centralnog prikaza nalazi se zapis ΣΗΦΙΔΙΩΚΝΗΜΙΑΕΙΔΙΦΙΑΙΝ. Ispod prvog slova Α nalazi se slovo ω te bi sa slovom Ι

koje prethodi Α trebalo činiti riječ ΙΑω. Na reversu se nalazi niz *charakteresa*:

DP1954
W

6) *Selena*²¹²

Inv. br. G 228

beril; 1.20 x 0.98 x 0.47 cm

Dalmacija

Centralni prikaz je *Selena* koja je okrenuta glavom udesno. U lijevoj ruci drži baklju, a desnom pridržava rub vela. Na čelu ima polumjesec, dok se sa strana božice nalazi par zvijezda.

²¹⁰ ibid, 177-178 (Ve 9)

²¹¹ Čini se da ovaj prikaz odgovara uputama u magijskim papirusima koje kažu da ako osoba želi ostvariti uspjeh i pobjedu te zadobiti naklonost, treba ovakav prikaz nositi na magijskom prstenu. (B.Nardelli, *Gemme magiche della Dalmazia*, u: A. Mastrocinque (ur.), *Atti dell'incontro di studio Gemme gnostiche e cultura ellenistica*, Bologna 2002, 187)

²¹² ibid, 181 (Ve 15).

7) Afrodita Anadiomena²¹³

Inv. br. G 236

smeđi jaspis; 0.94 x 0.685 x 0.28 cm

Dalmacija

Afrodita Anadiomena prikazana je kako stoji s obje ruke uzdignute kojima cijedi kosu, a obučena je u *himation* koji joj pokriva donji dio tijela.

8) Lav²¹⁴

Inv. br. G 200

žuti jaspis; 1.20 x 0.95 x 0.20 cm

Dalmacija

Lav je prikazan kako skače ulijevo, dok se iznad njega nalazi zvijezda.

3. st.

9) Lav²¹⁵

Inv. br. 198

nikolit; 1.28 x 1.14 x 0.20 cm

Dalmacija

Lav je prikazan u profilu okrenut nalijevo sa stražnjim nogama lagano savijenim. Glava mu je prikazana na način na ima poluotvorenu čeljust s izbočenim jezikom. Na snažnom i kratkom tijelu, dobro je izražena mišićna napetost i robusna struktura rebara. Desna prednja šapa nalazi se iznad glave bika.

²¹³ ibid, 182 (Ve 18).

²¹⁴ ibid, 183 (Ve 21).

²¹⁵ ibid, 183 (Ve 22).

1. st.

10) Lav²¹⁶

Inv. br. G 318

karneol; 1.41 x 1.08 x 0.30 cm

Dalmacija

Lav uspravno leži okrenut ulijevo s glavom jelena (?) između šapa. Desno iznad lava nalazi se polumjesec, a na dnu zvijezda.

2. st.

11) Lav²¹⁷

Inv. br. G 199

bijeli jaspis, 1.21 x 0.91 x 0.49 cm

Dalmacija

Lav okrenut ulijevo s bukranijem između šapa. Iznad leđa lava urezan je polumjesec između dviju zvijezda.

12) Lav²¹⁸

Inv. br. G 218

žuti jaspis; 1.48 x 1.11 x 0.27 cm

Dalmacija

Lav okrenut ulijevo s glavom ovna između šapa. Iznad leđa lava nalazi se zvijezda.

3. st.

²¹⁶ ibid (Ve 23).

²¹⁷ ibid, 184 (Ve 24)

²¹⁸ ibid (Ve 25).

6.5. Klasifikacija gema iz Hrvatske u literaturi označenih kao magijske

Ako se osvrnemo na definiciju magijskih gema koja ih takvima određuje prema tri glavne karakteristike, a to su magične riječi ili izrazi (*voces magicae, logoi*), nerazumljivi znakovi (*charakteres*) i određeni ikonografski prikaz²¹⁹, vidjet ćemo da se ne mogu sve gema iz Hrvatske koje su u literaturi označene kao magijske tako definirati. Od dviju gema koje Michl²²⁰ navodi kao magijske (v. Sl. 64 i 67), samo se gema koju smo odredili da prikazuje *Sigé* može odrediti kao magijska. Nadalje, sve navedene gema iz Šeperove²²¹ disertacije po svojim se karakteristikama mogu odrediti kao magijske. Naposljetku, od gema označenih kao magijskima u radu Brune Nardelli²²² samo jednu sa sigurnošću možemo tako odrediti- to je gema koju B.Nardelli navodi pod inv. br. G 157, a prikazuje *ouroborsa* i skarabeja. Naime, ovdje je važno naglasiti da je ovaj rad objavljen u vrlo važnom korpusu *Sylloge gemmarum gnosticarum II*²²³ urednika Attilia Mastrocinquea, koji primjenjuje šire kriterije²²⁴ za uključivanje gema u skupinu magijskih gema, od onih A. Nagyja²²⁵. Ostale gema iz njenog rada se u krajnjem slučaju mogu odrediti kao amuleti, no bez ikakvih dodatnih pokazatelja, moguće je da je riječ i o čisto dekorativnoj svrsi.

²¹⁹ Nagy 2012, 75.

²²⁰ Michl 2010.

²²¹ Šeper 1942.

²²² Nardelli 2007.

²²³ A. Mastrocinque (ur.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum: parte II*, Rim 2007

²²⁴ G. Sfameni Gasparro u radu *Le gemme magiche come oggetto d'indagine storico-religiosa* koji je dio zbornika *Sylloge gemmarum gnosticarum I* objavljenog u Rimu 2003 pod uredništvom A. Mastrocinquea donosi kriterije koji jednu gemu definiraju kao magijsku. Navodi da je najsigurniji način uspoređivanje zapisa na gemama i izgled gema s tekstom i uputama iz grčko-koptskih magijskih papirusa egipatske provenijencije. Također, pojava imena kao što su *Iao, Sabaoth, Adonai* ili primjerice *Abrasax* također upućuju na magijska svojstva gema. No, ne isključuje se mogućnost da je gema bila korištena u magijske svrhe ako prethodno nabrojani elementi nedostaju. (26-28)

²²⁵ Nagy 2012, 75.

7. Zaključak

Na kraju ovog rada možemo zaključiti da su magijske game igrale bitnu ulogu u kolektivnoj svijesti i običajima ljudi u antici te da su činile svakodnevicu tih ljudi kao neka vrsta pomoći u svladavanju poteškoća, otklanjanju nedaća i odvrćanju zlih sila. Kao što smo mogli vidjeti, služile su u razne svrhe, kao što su primjerice pomoć u otklanjanju raznih zdravstvenih tegoba, pridobivanju pažnje i naklonosti osobe prema kojoj su se gajile svojevrsne ljubavne intencije, zatim, mogle su služiti kao vrsta kletvi kojima se nastojalo nanijeti zlo nekoj drugoj osobi ili razdvojiti zaljubljene, odvratiti gnjev ili pridobiti naklonost. U prošlosti su se smatrale materijalnim fenomenom gnostičkih vjerovanja, no kako smo mogli vidjeti magijske game su u svojoj suštini kompleksan sinkretistički element materijalne kulture koji u sebi sadrži očitovanja raznih kultura i vjerovanja, od grčkih i egipatskih pa sve do gnostičkih, židovskih i perzijskih. Od ostalih antičkih gema koje su posjedovale ikonografski prikaz razlikuju se u tome što magijske game karakterizira i dodavanje magijskih simbola (*charakteres*) i raznih nerazumljivih magijskih formula (*voces magicae*) te raznih razumljivih zamolbi i izjava. Ova činjenica ne isključuje mogućnost da su se neke ranije game, a i game suvremene onim magijskima mogle koristiti u te svrhe i služiti kao neka vrsta amuleta. Smatra se da je glavni centar proizvodnje magijskih gema bila Aleksandrija, a njihova pojava otprilike obuhvaća period od 1.-5. st. s time da većina njih datacijski spada u 2.-3. st. Također, magijske game bi se trebale proučavati i u vezi s magijskim papirusima koji nam uvelike pomažu u razumijevanju magijske prakse koja se nalazi u pozadini proizvodnje i primjene magijskih gema. Dugo vremena proučavanje magijskih gema bilo je zanemareno i stavljeno po strani zbog toga što su bile okarakterizirane kao neatraktivne i nerazumljive, a i zbog same svoje magijske prirode što se smatralo inferiornim racionalnom i intelektualnom aspektu antike. Zbog navedenog razloga, magijske game su dugo vremena bile na periferiji znanstvenog arheološkog proučavanja, no, nasreću, to se u današnje vrijeme mijenja te se magijskim gemama konačno počinje iskazivati pažnja koju i zaslužuju jer nam puno toga mogu otkriti o čovjeku u antici. Nažalost, većina magijskih gema pronađenih na prostoru Hrvatske razasuto je po stranim muzejima ili izgubljeno, no to ne isključuje mogućnost nekih novih pronalazaka.

8. Popis slika

Slika 1 Grčki prsten-pečatnjak, kasno 6. st. pr. Kr., Muzej Metropolitan, New York
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/243633?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=greek+ring&offset=80&rpp=20&pos=86>) (25.03.2019.)

Slika 2 Aplika od terakote s prikazom Prometeja, sredina 2. St., Muzej Metropolitan, New York
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/250475?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=prometheus&offset=0&rpp=20&pos=11>) (25.03.2019.)

Slika 3 Gema s prikazom Helija/Sola, 14 x 10 x 4 mm, 2. st., Muzej umjetnosti Walters, Baltimore (L. Thoresen, *A Case Study on Gemstone Origins- Chrysothrix, a Group of Roman Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 6)

Slika 4 Prikaz vertikalnog rotirajućeg svrdla na etruščanskom skarabeju (I. Kaić, *Rimski svijet u malome. Gema kao svjedočanstva svakodnevnog života*, Zagreb 2013, 29)

Slika 5 Prikaz vertikalnog rotirajućeg svrdla na etruščanskom skarabeju i prikaz fiksiranog svrdla s nadgrobne stele iz 2. st. nađene u Filadelfiji u Lidiji (I. Kaić, *Rimski svijet u malome. Gema kao svjedočanstva svakodnevnog života*, Zagreb 2013, 30)

Slika 6 Magijska gema s prikazom teksta organiziranog u pravilnu geometrijsku formu, Muzej J. P. Getty, Malibu (C. A. Faraone, *Vanishing Acts on Ancient Greek Amulets: From Oral Performance to Visual Design*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. Supplement 115, 2012, 12)

Slika 7 Magijska gema s prikazom Harpokrata, jaspis, 23 x 19 x 5 mm, Sveučilište u Michiganu
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1065?lang1=default&description1=Harpocrates&mdesc=false&lang2=default&vocabulary=74&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 8 Magijska gema s prikazom koze, hematit, 13 x 9 mm, *Cabinet des médailles*, Pariz (V. Dasen, *Magic and Medicine- Gems and the Power of Seals*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 71)

Slika 9 Magijska gema s prikazom ibisa privezanog za oltar, hematit, 16 x 12 x 3 mm, 4. - 5. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/776?lang1=default&description1=ibis&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 10 Magijska gema s prikazom zmijske s lavljom glavom, prazem, 25 x 18 x 6 mm, *Cabinet des médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/350?lang1=default&description1=chnoubis&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 11 Magijska gema s prikazom feniksa, hematit, 31.2 x 14.7 x 4 mm, Muzej lijepih umjetnosti, Budimpešta

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2?lang1=default&description1=phoenix&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 12 Magijska gema s prikazom Herakla kako se hrva s lavom, crveni jaspis, 15 x 12 x 2.5 mm, Sveučilište u Michiganu

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/455?lang1=default&description1=Heracles&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 13 Magijska gema s prikazom Herakla kako ubija lava, karneol, 15 x 12 mm, 5. st. pr. Kr., Britanski muzej, London (C. A. Faraone, *Text, Image and Medium- The Evolution of Graeco-Roman Magical Gemstones*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 53)

Slika 14 Magijska gema s prikazom boga Eola, hematit, 27 x 10 x 5 mm, Sveučilište u Michiganu

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1335?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&element=1080&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 15 Magijska gema s prikazom boga Aresa, 32 x 25 x 5 mm, hematit, Britanski muzej, London (A. Mastrocinque, *The Colours of Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 63)

Slika 16 Magijski papirus protiv vrućice, 56 x 130 mm, Muzej lijepe umjetnosti, Budimpešta

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/9?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 17 Magijska gema s prikazom zapisa protiv vrućice i drhtavice, ahata, 39 x 35 x 11 mm, Muzej J. P. Getty, Malibu

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2325?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 18 Magijska gema s prikazom guštera, plazma, 22.9 x 16.5 x 4.5 mm, 2. st., Egipatski muzej, Berlin

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1255?lang1=default&description1=lizard&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 19 Magijska gema s prikazom žeteoca, hematit, 33 x 20 x 3.8 mm, 2.-3. st., Muzej lijepih umjetnosti, Budimpešta

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/7?lang1=default&description1=reaper&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 20 Magijska gema s prikazom škorpiona, žuti jaspis, 15 x 11 x 2 mm, 3. St., Britanski muzej, London

(http://classics.mfab.hu/talismans/cbd/719?lang1=default&description1=scorpion&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 21 Prikaz maternice iz oko 900. g. na temelju djela *Gynecia* Soranusa Efeškog, originalno napisanog u 1./2. st. (<https://ancientanatomies.com/2017/12/10/uterine-amulets/>) (25.03.2019.)

Slika 22 Magijska gema s prikazom maternice, hematit, 21 x 16 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/150?lang1=default&description1=uterus&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 23 Najstariji prikaz zmije koja jede vlastiti rep, 18. dinastija , Tutankamonova grobnica (<https://www.pinterest.com/pin/192599321539016285/>) (25.03.2019.)

Slika 24 Magijska gema s prikazom maternice i "hobotnice", hematit, 23x 20 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/747?lang1=default&description1=octopus&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 25 Magijska gema s prikazom Aresa i maternice, hematit, 38.5 x 25 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/754?lang1=default&description1=Ares&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 26 *Incubus* gema, crveni jaspis, 12 x 16 x 3 mm, Povijesni muzej, Oslo
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3033?lang1=default&description1=donkey&mdesc=false&lang2=default&element=250&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 27 Magijska gema s najjednostavnijim prikazom maternice, hematit, 12 x 12 x 3 mm, 3.-4. st., Britanski muzej, London
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/111?lang1=default&description1=uterus&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 28 Magijska gema s prikazom urokljivog oka, karneol, 12 x 10 mm, Kapitolinski muzeji, Rim
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2221?lang1=default&description1=evil+eye&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 29 Magijska gema s prikazom ljudske figure s lavljom glavom koja drži kobru, 20 x 16 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/158?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 30 Magijska gema s urezanom čarolijom za razdvajanje, serpentin, 23 x 19 x 3 mm, 4.-5. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/855?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&reference_cat=Bonner%2C+SMA+D.&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 31 Magijska gema s prikazom mumije, jaspis, 26 x 22 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/387?lang1=default&description1=memnon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 32 Magijska gema s prikazom osakaćenog čovjeka, jaspis, 28 x 20 x 3 mm, 2.-3. st., Muzej Metropolitan, New York

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1111?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=G1&material=6&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 33 Magijski papirus s ljubavnom čarolijom, 3.-4. st., Novi muzej, Berlin

(<http://berlpap.smb.museum/amulett-mit-liebeszauber/?lang=en>) (25.03.2019.)

Slika 34 Magijska gema s prikazom ljubavne čarolije tipa ἀγῶγαί, 44 x 32 x 4 mm (C. Bonner, *Studies in Magical Amulets- Chiefly Graeco-Egyptian*, Michigan 1950, tabla VII)

Slika 35 Magijska gema s prikazom recepta iz "Dardanovog mača", jaspis, 27.5 x 22 x 6 mm, sadašnja lokacija nepoznata

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1555?lang1=default&description1=psyche&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 36 Magijska gema s prikazom Erosa i Psihe, magnetit, 16 x 14 mm, Muzej J. Paul Getty, Malibu

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2385?lang1=default&description1=psyche&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 37 Magijska gema s prikazom Afrodite, lapis lazuli, 12 x 9.5 x 2 mm, 3. st. Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/478?lang1=default&description1=aphrodite+anadyomene&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 38 Kamena ploča iz Sipara s prikazom boga Sunca, 29.2 x 17.8 mm, 860.-850. g. pr. Kr., Britanski muzej, London

(https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=282224&partId=1) (25.03.2019.)

Slika 39 Dio reljefnog prikaza giganta s baze oltara u Pergamu, prva polovica 2. st. pr. Kr., Pergamski muzej, Berlin

(https://en.wikipedia.org/wiki/Pergamon_Altar#/media/File:Pergamonmuseum_-_Antikensammlung_-_Pergamonaltar_22.jpg) (25.03.2019.)

Slika 40 Magijska gema s prikazom boga sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom, jaspis, 17 x 13 x 2 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3118?lang1=default&description1=cock-headed+anguipes&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 41 Magijska gema s prikazom boga sa zmijskim nogama i pijetlovom glavom, jaspis, 18 x 13 x 5.6 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3525?lang1=default&description1=cock-headed+anguipes&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 42 Magijska gema s prikazom Harpokrata okruženog životinjama, heliotrop, 21.5 x 18 x 3.5 mm, 2.-3. st., Muzej Fitzwilliam, Cambridge

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/99?lang1=default&description1=harpocrates&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 43 Magijska gema s prikazom boga Harpokrata kako jaše gusku, lapis lazuli, 19 x 15 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/535?lang1=default&description1=goose&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 44 Magijska gema s prikazom *Isis lactans*, serpentin, 24 x 19.3 x 3 mm, 2.-3. st., Kolekcija Skoluda, Hamburg

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1605?lang1=default&description1=isis+lactans&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 45 Prikaz *Maria lactans* na freski u samostanu u Sakari, 7. st., Koptski muzej, Kairo (S. Higgins, *Divine Mothers- The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans Iconography*, Journal of the Canadian Society for Coptic Studies 3-4, 2012, 88)

Slika 46 Magijska gema s prikazom Harpokrata koji u ruci drži kornukopiju, heliotrop, 13 x 10 x 2 mm, 2.-3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/507?lang1=default&description1=cornucopia&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 47 Prikaz itifaličkog Harpokrata na komadu terakote, 1.-2. st.

(<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/an-egyptian-terracotta-figure-of-ithyphallic-harpocrates-5882154-details.aspx>) (25.03.2019.)

Slika 48 Magijska gema s prikazom Helija u kvadrigradi, hematit, 30 x 25 x 4 mm, Muzej arheologije Kelsey, Michigan

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/467?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 49 Magijska gema s prikazom Helija u stojećem položaju, heliotrop, 27 x 21 x 3 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/641?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 50 Magijska gema s prikazom Helija kako jaše lava, hematit, 17 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/658?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 51 Magijska gema s prikazom glave boga Helija, hematit, 18 x 13 x 3.5 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3526?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 52 Magijska gema s prikazom lava, gorski kristal, 24 x 23 x 10 mm, Muzej arheologije Kelsey

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/458?lang1=default&description1=lion&mdesc=false&lang2=default&collection=16&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 53 Magijska gema s prikazom skarabeja, hematit, 22 x 7 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/499?lang1=default&description1=scarab+&mdesc=false&lang2=default&collection=4&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 54 Magijska gema s prikazom itifaličkog babuna s psećom glavom kako štuje boga Harpokrata, jaspis, 22.5 x 16 x 4 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2962?lang1=default&description1=baboon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 55 Magijska gema s prikazom Besa-Pantheosa, lapis lazuli, 16 x 16 x 3.2 mm, *Cabinet des Médailles*, Pariz

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3325?lang1=default&description1=pantheos&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 56 Detalji prikaza s Metternich stele, 360.-343. g. pr. Kr., 83. 5 x 33.5 x 7.2 cm, Muzej Metropolitan, New York

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037>) (25.03.2019.)

Slika 57 Magijska gema s prikazom zodijačkih znakova koji okružuju boga Harpokrata, jaspis, 2.-3. st., 21.1 x 17.9 x 3.6 mm, Kolekcija Skoluda, Hamburg
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1610?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=121&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 58 Otisak Daressyjevog zodijaka (<http://members.westnet.com.au/gary-david-thompson/page11-14.html>) (25.03.2019.)

Slika 59 Magijska gema s prikazom "držaoca zmije", kalcedon, 24 x 21 x 9 mm, Muzej arheologije Kelsey, Michigan
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1520?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=16&material=92&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 60 Magijska gema s prikazom Solomona kako probada ženskog demona, hematit, 4.st., 47 x 30 x 9.5 mm, Kolekcija Skoluda, Hamburg
(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1634?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&element=587&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 61 Prikaz mladog Aleksandra Velikog iz grobnice u Vergini, 4. st. pr. Kr.
(<https://www.pinterest.com/pin/648096202596303858>) (25.03.2019.)

Slika 62 Prikaz Marka Aurelija kao konjanika na novcu, 2. st.
(<http://www.dirtyoldbooks.com/roman/id/1verus/1ver038.jpg>) (25.03.2019.)

Slika 63 Reljefni prikaz "tračkog konjanika"
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6b/Marble_votive_tablet_of_a_Thracian_horseman.jpg) (25.03.2019.)

Slika 64 Magijska gema s prikazom *Sigé*, karneol, 1.1 x 0.9 cm, 2. st., Arheološki muzej Dubrovnik (I. Michl, *Geme ili "karniole"*, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, Zagreb-Dubrovnik 2010, 142-143)

Slika 65 Magijska gema s prikazom *Sigé* na reversu, jaspis, 13 x 16.5 x 4 mm, 3. st., Britanski muzej, London

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/666?lang1=default&description1=female+figure&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 66 Magijska gema s prikazom prekriženih slova Z, 19 x 14 x 2.5 mm, 3.-4. st., Muzej Fitzwilliam, Cambridge

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/105?lang1=default&description1=Z-sign&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

Slika 67 Magijska gema s prikazom gambera, oniks, 2.2 x 2.2 cm, 2.-3. st., Arheološki muzej Dubrovnik (I. Michl, *Geme ili "karniole"*, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, Zagreb-Dubrovnik 2010, 146)

Slika 68 Magijska gema s prikazom krokodila na kojem sjedi babun, jaspis, 18 x 13.8 x 3.9 mm, 2.-3. st., Kolekcija Skoluda, Hamburg

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1613?lang1=default&description1=crocodile&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

Slika 69 Magijske game pronađene u Hrvatskoj iz Šeperove disertacije s *abrasax* prikazom (game 1-5 i 7) (M. Šeper, *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 22-23, 1, 1942, tabla I)

Slika 70 Magijske game pronađene u Hrvatskoj s prikazom Hermanubisa (game 11 i 12) iz Šeperove disertacije i s urezanim zapisom na obje strane (gema 14) (M. Šeper, *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 22-23, 1, 1942, tabla II)

Slika 71 Crtež magijske game iz Šeperove disertacije pronađene u Hrvatskoj s prikazom Chnoubisa (M. Šeper, *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 22-23, 1, 1942, 15)

Slika 72 Crtež magijske game iz Šeperove disertacije pronađene u Hrvatskoj s urezanim zapisom na grčkom jeziku (M. Šeper, *Antikne game-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 22-23, 1, 1942, 16)

Slika 73 Gema s prikazom krilatog stopala oslonjenog na leptira, granat, 1.2 cm, 1.-3. st.
Muzej Metropolitan, New York

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245036?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=butterfly+winged+foot&offset=0&rpp=20&pos=1>)

(25.03.2019.)

9. Popis izvora

Aratus Solensis, *Phaenomena*

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0483>)

(25.03.2019.)

Celzo, *De medicina* (T. E. Page (ur.), London 1961)

(<https://archive.org/details/demedicina02celsuoft/page/44>) (25.03.2019.)

Diodor Sikulski, *Βιβλιοθήκη*

Filostrat Atenjanin, *Vita Apollonii*

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0595%3ABook%3D1%3Achapter%3D25>)

Homer, *Odiseja* (T. Maretić (prev.), Zagreb 1961)

Homērikoi Hymnoi

(<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0137%3AHymn%3D31>) (25.03.2019.)

Horapolo, *Hieroglyphica* (A. T. Cory (ur.), Cambridge 1840)

Jamblih, *De mysteriis Aegyptiorum*

Jeronim, *Epistolae* (<http://www.patrologia-lib.ru/patrolog/hieronym/epist/epist03.htm>)

(25.03.2019.)

Josip Flavije, *Židovske starine* (<https://www.gutenberg.org/files/2848/2848-h/2848-h.htm#link82HCH0002>)

(25.03.2019.)

Marcelin, *De Medicamentis Liber* (G. Helmreich (ur.), Leipzig 1889)

Origen, *Contra Celsum* (http://www.documenta-catholica.eu/d_0185-0254-%20Origene%20-%20Contra%20Celsus%20-%20EN.pdf) (25.03.2019.)

Picatrix (W. Kiesel (ur.), Seattle 2002)

Plinije, *Naturalis Historia* (T. E. Page (ur.) knjiga 33, odlomak 41, Ontario 1969) (<https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L394.pdf>) (25.03.2019.)

Plinije, *Naturalis Historia*, knjiga XXXVII, odlomak 142 (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/37*.html) (25.03.2019.)

Teofrast, *Περὶ λίθων* (E. R. Caley i J. F. C. Richards (ur.), Columbus 1956)

Tertulijan, *Adversus omnes haereses* (A. Menzies (ur.), Ante-Nicene Fathers, vol. 3, 2006)

Tertulijan, *Adversus omnes haereses* (http://www.tertullian.org/latin/adversus_omnes_haereses.htm) (25.03.2019.)

The Testament of Solomon (F. C. Conybeare (prev.), Jewish Quarterly Review, 1898)

10. Popis literature

10.1. Popis literature

Adamson 2013

G. Adamson, *Astrological Medicine in Gnostic Traditions*, Practicing Gnosis, vol. 85, 2013, 333-358.

Armstrong 1944

E. A. Armstrong, *The Symbolism of the Swan and the Goose*, Folklore, vol. 55, br. 2, 1944, 54-58.

Bąkowska 1999

G. Bąkowska, *Bes Pantheos. Some Remarks Concerning His Representation on Magical Gems*, Central European Conference of Young Egyptologists, Varšava, 1999, 11-14. (https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/popielska_grzybowska2001/0014/image) (25.03.2019.)

Bąkowska-Czerner 2015

G. Bąkowska-Czerner, *Elements of Gnostic Concepts in Depictions on Magical Gems*, The Polish Journal of the Arts and Culture 13, 2015, 23-39.

Bonner 1942

C. Bonner, *Aeolus Figured on Colic Amulets*, The Harvard Theological Review, vol. 35, br. 2, 1942, 87-93.

Bonner 1950

C. Bonner, *Studies in Magical Amulets-Chiefly Graeco-Egyptian*, Michigan 1950.

Brennan 2017

C. Brennan, *Hellenistic Astrology-The Study of Fate and Fortune*, Denver 2017.

Coffman McDermott 1936

W. Coffman McDermott, *The Ape in Roman Literature*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, vol. 67, 1936, 148-167.

Cooney 1972

J. D. Cooney, *Harpocrates-the Dutiful Son*, The Bulletin of the Cleveland Museum of Art, vol. 59, br. 10, 1972, 284-290.

Dasen 2012

V. Dasen, *Magic and Medicine-Gems and the Power of Seals*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 69-74.

Dickie 2000

M. W. Dickie, *Who Practised Love-Magic in Classical Antiquity and in the Late Roman World?*, The Classical Quarterly, vol. 50, br. 2, 2000, 563-583.

Faraone 2001

C. A. Faraone, *Ancient Greek Love Magic*, Cambridge 2001.

Faraone 2012

C. A. Faraone, *Text, Image and Medium- The Evolution of Graeco-Roman Magical Gemstones*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 50-61.

C. A. Faraone, *Vanishing Acts on Ancient Greek Amulets: From Oral Performance to Visual Design*, Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement 115, 2012, v-xii. 1-105.

Faraone 2018

C. A. Faraone, *The Transformation of Greek Amulets in Roman Imperial Times*, Pennsylvania 2018.

Franci 2015

M. Franci, *Isis-Thermouthis and the Anguiform Deities in Egypt-A Cultural and Semantic Evolution*, Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology 2, 2015, 35-40. (<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jiia/article/view/29449/23117>) (25.03.2019.)

Giunio 2011

K. A. Giunio, *Gema s portretom cara Vespazijana iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, Diadora 25, 2011, 47-54.

Gordon 2012

R. Gordon, *Archaeologies of Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 39-49.

Gray 1983

F. L. Gray, *Engraved Gems- A Historical Perspective*, *Gems & Gemology*, zima 1983, 191-201.

Hall 1912

A. S. Hall, *A Glossary of Important Symbols in Their Hebrew, Pagan and Christian Forms*, New York 1912.

Henig 2006

M. Henig, *The Luxury Arts- Decorative Metalwork, Engraved Gems and Jewellery*, u: M. Henig (ur.), *A Handbook of Roman Art*, London 2006, 139-165.

Higgins 2012

S. Higgins, *Divine Mothers-The Influence of Isis on the Virgin Mary in Egyptian Lactans Iconography*, *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies* 3-4, 2012, 71-90.

Kaić 2013

I. Kaić, *Rimski svijet u malome. Geme kao svjedočanstva svakodnevnog života*, Zagreb 2013.

King 1864

C. W. King, *The Gnostics and Their Remains, Ancient and Mediaeval*, London 1864.

King 1866

C. W. King, *Antique Gems-Their Origin, Uses and Value as Interpreters of Ancient History and as Illustrative of Ancient Art with Hints to Gem Collectors*, London 1866.

Kostov 2008

R. I. Kostov, *Orphic Lithica as a Source of Late Antiquity Mineralogical Knowledge*, Annual of the University of Mining and Geology "St. Ivan Rilski", vol. 51, br. 1, 2008, 109-115.

Latta 1938

D. P. Latta, *Of Gems and Jewelry*, The Classical Outlook, vol. 15, br. 4, 1938, 25-26.

Lincicum 2008

D. Lincicum, *Greek Deuteronomy's "Fever and Chills" and Their Magical Afterlife*, Vetus Testamentum, vol. 58, br. 4/5, 2008, 544-549.

Lüle 2012

Ç. Lüle, *Non-Destructive Gemmological Tests for the Identification of Ancient Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 1-3.

Marcovich 1988

M. Marcovich, *Studies in Graeco-Roman Religions*, Leiden 1988.

Marino 2004

K. R. Marino, *Toward a Contextual Archaeology of Graeco-Egyptian Uterine Amulets*, New Haven, 2004.

Maršić 2010

D. Maršić (ur.), *Ars medica et pharmaceutica- Rimski medicinsko-farmaceutski instrumenti iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar*, Zadar 2010.

Mastrocinque 2011

A. Mastrocinque, *Kronos, Shiva & Asklepios- Studies in Magical Gems and Religions of the Roman Empire*, Transactions of the American Philosophical Society, New Series, vol. 101, br. 5, 2011, v-x, 2-130.

Mastrocinque 2012

A. Mastrocinque, *The Colours of Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 62-68.

Mastrocinque 2016

A. Mastrocinque, *Birds and Love in Greek and Roman Religion*, u: P. A. Johnston, A. Mastrocinque i S. Papaioannou (ur.), *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*, Cambridge 2016, 213-226.

Michel 2004

S. Michel, *Die Magischen Gemmen: Zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin 2004.

Michel-von Dungern 2012

S. Michel-von Dungern, *Studies on Magical Amulets in the British Museum*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 82-87.

Michl 2010

I. Michl, *Geme ili "karniole"*, u: D. Perkić (ur.), *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, Zagreb-Dubrovnik 2010, 137-147.

Nagy 2012

Á. M. Nagy, *Magical Gems and Classical Archaeology*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 75-81.

Nuño 2012

A. A. Nuño, *Ocular Pathologies and the Evil Eye in the Early Roman Principate*, *Numen*, vol. 59, br. 4, 2012, 295-321.

Nardelli 2002

B.Nardelli, *Gemme magiche della Dalmazia*, u: A. Mastrocinque (ur.), *Atti dell'incontro di studio Gemme gnostiche e cultura ellenistica*, Bologna 2002, 181-194.

Nardelli 2007

B. Nardelli, *Venezia, Museo Archeologico Nazionale*, u: A. Mastrocinque (ur.), *Sylloge Gemmarum Gnosticarum: parte II*, Rim 2007, 174-185.
(https://www.academia.edu/5294850/Bruna_Nardelli_Venezia_Museo_Archeologico_Nazionale_in_A._Mastrocinque_ed_Sylloge_Gemmarvm_Gnosticarvm_II_Bollettino_di_Numismatica_Monogr._8.2.II_Roma_2007_174-185_tavv._LI-LIII) (25.03.2019.)

Pachoumi 2015

E. Pachoumi, *The Concepts of the Divine in the Greek Magical Papyri*, Tübingen 2015.

Piperakis 2017

S.Piperakis, *Decanal Iconography and Natural Materials in the Sacred Book of Hermes to Asclepius*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 57, 2017, 136-161.

Plantzos 1997

D. Plantzos, *Crystals and Lenses in the Graeco-Roman World*, American Journal of Archaeology, vol. 101, br. 3, 1997, 451-464.

Rebić 2009

A.Rebić, *Jeruzalem- 3000 godina*, Zagreb 2009.

Ribarević-Nikolić 2018

I. Ribarević-Nikolić, *Nikolo intaglio kao primjer značenja i važnosti dragoga kamena i njegove imitacije u staklu u antičkom periodu*, Hercegovina 4, 2018, 7-30.

Richter 1994

G. M. A. Richter, *A Handbook of Greek Art*, London 1994.

Sanader 2016

M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija-Od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.

Schumann 2009

W. Schumann, *Gemstones of the World*, New York 2009.

Schwartz & Schwartz 1979

F. M. Schwartz & J. H. Schwartz, *Engraved Gems in the Collection of the American Numismatic Society- I. Ancient Magical Amulets*, Museum Notes (American Numismatic Society), vol. 24, 1979, 149-197.

Sfameni 2010

C. Sfameni, *Magic in Late Antiquity- The Evidence of Magical Gems*, Late Antique Archaeology, vol. 6, br. 1, 2010, 435-473.

C. Sfameni, *Magic in Late Antiquity: The Evidence of Magical Gems*, u: D. M. Gwynn i S. Bangert (ur.), *Religious Diversity in Late Antiquity*, Leiden 2010, 435-476.

Sfameni 2003

G. Sfameni Gasparro, *Le gemme magiche come oggetto d'indagine storico-religiosa*, u: A. Mastrocinque (ur.), *Sylloge gemmarum gnosticarum I*, Rim 2003, 11-46.

Shandruk 2016

W. M. Shandruk, *A Computational Approach to the Study of Magical Gems*, Chicago 2016.

Šeper 1942

M. Šeper, *Antikne geme-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 22-23, 1, 1942, 5-55.

Tassie 1996

G. J. Tassie, *Hair-Offerings-An Enigmatic Egyptian Custom*, Papers from the Institute of Archaeology 7, 1996, 59-67.

Thoresen 2012

L. Thoresen, *A Case Study on Gemstone Origins- Chrysothrix, a Group of Roman Magical Gems*, u: C. Entwistle i N. Adams (ur.), *'Gems of Heaven'- Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity, c. AD 200-600*, London 2012, 4-9.

Waegeman 1992

M. Waegeman, *ΑΡΩΠΙΦΡΑΣΙΣ. Aphrodite's Magical Name*, L'Antiquité Classique 61, 1992, 237-242.

Westenholz 2001

J. G. Westenholz (ur.), *Images of Inspiration- The Old Testament in Early Christian Art*, Jerusalem 2001.

Zivie-Coche 2002

C. Zivie-Coche, *Sphinx: History of a Monument*, New York 2002.

Zwierlein-Diehl 2007

E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin 2007.

10.2. Popis *web*-stranica

Campbell Bonner Magical Gems Data Base

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/158?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2325?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1065?lang1=default&description1=Harpocrates&mdesc=false&lang2=default&vocabulary=74&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2?lang1=default&description1=phoenix&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/9?lang1=default&description1=fever&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1255?lang1=default&description1=lizard&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/855?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=4&reference_cat=Bonner%2C+SMA+D.&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/387?lang1=default&description1=memnon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

(http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1111?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=G1&material=6&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/467?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/641?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/658?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/3526?lang1=default&description1=helios&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/458?lang1=default&description1=lion&mdesc=false&lang2=default&collection=16&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/2962?lang1=default&description1=baboon&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and&rpp=100) (25.03.2019.)

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/1520?lang1=default&mdesc=false&lang2=default&collection=16&material=92&multiple_cond=and) (25.03.2019.)

<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/666?related=pandecta&rid=411>) (25.03.2019.)

<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/pandecta/411>) (25.03.2019.)

Leksikografski zavod Miroslav Krleža-Hrvatska enciklopedija

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=55460>) (25.03.2019.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27481>) (25.03.2019.)

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40054>) (25.03.2019.)

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2401>) (25.03.2019.)

Sunoikisis Undergraduate Research Journal Archives

(<https://www.sunoikisis.org/surs/2014/09/17/morphing-monsters/>) (25.03.2019.)

National Museum of Denmark

(<https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-bronze-age/the-sun-chariot/>) (25.03.2019.)

The Metropolitan Museum of Art

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/546037>) (25.03.2019.)

Arheološki muzej u Zagrebu-Leksikon egipatske mitologije

(<http://www.amz.hr/naslovnica/egiptologija/mitologija/leksikon.aspx>) (25.03.2019.)

Berliner Papyrusdatenbank

(<http://berlpap.smb.museum/amulett-mit-liebeszauber/?lang=en>) (25.03.2019.)

11. Sažetak i ključne riječi

Ovaj rad pokušat će objasniti neke aspekte fenomena magijskih gema, pružiti uvid u filozofsku i ikonografsku podlogu njihove izrade te pružiti uvid u određene kontekste njihove primjene. U tom pokušaju, uvelike ćemo se dotaknuti njihovog naglašenog sinkretističkog obilježja te napraviti pregled odabranih ikonografskih prikaza te područja primjene magijskih gema.

magijske gema, *charakteres*, *voces magicae*, sinkretizam, grčko-egipatski stil, zapisi

12. Abstract and key words

This paper will try to explain some of the aspects that are connected with the phenomenon of magical gems, give an insight into philosophical and iconographical background of their production and provide the reader with certain contexts of their usage. In an attempt to clarify all of the things mentioned above, we will extensively dwell upon the syncretistic characteristics of magical gems and make a survey of selected iconographical figures and areas of their usage.

magical gems, *charakteres*, *voces magicae*, syncretism, Graeco-Egyptian style, inscriptions